

Gebiedsvisie Kinderdijk

Beek & Kooiman Cultuurhistorie
ONDERZOEK EN ADVIES

Doelstelling Stichting Werelderfgoed Kinderdijk

- *het in stand (doen) houden van molens en opstallen in het molengebied Kinderdijk die geheel of gedeeltelijk zijn aangemerkt als beschermd monument als bedoeld in de Monumentenwet 1988;*
- *het behouden en conserveren van het molengebied Kinderdijk als (cultuur)historisch- en natuurmonument;*
- *het bevorderen van de publieke presentatie en de toegankelijkheid van het Werelderfgoed Kinderdijk, binnen de context van de huidige gebiedskenmerken, zijnde de historie, de cultuur en de natuur (instandhouding van het huidige unieke karakter en de identiteit, zonder aantasting van de cultuur-, landschappelijke en natuurhistorische waarden);*
- *het bevorderen van kennisoverdracht omtrent het Werelderfgoed en de (historische) functie van de molens en waterstaatswerken, en het verrichten van al wat hiermee verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn.*

Onze missie

Het beheren, ontwikkelen en informeren over het Werelderfgoed Kinderdijk-Elshout.

Gebiedsvisie Kinderdijk

In opdracht van
Stichting Werelderfgoed Kinderdijk

Amersfoort, november 2013

H+N+S Landschapsarchitecten

Soesterweg 300, 3812 BH Amersfoort

Postbus 1603, 3800 BP Amersfoort

T 033 432 80 36 ■ F 033 432 82 80

E mail@hnsland.nl ■ W www.hnsland.nl

Beek & Kooiman Cultuurhistorie
ONDERZOEK EN ADVIES

Inhoud

1	KANSEN VOOR KINDERDIJK	7
1.1	Icoon van Nederlands waterbeheer	8
1.2	Kansen voor de toekomst	10
2	PIJLERS	13
2.1	Behoud werkend historisch waterlandschap	14
2.2	Versterking beleving	18
2.3	Solide economische basis	20
3	GEBIEDSVISIE	23
3.1	Water verbindt op alle schaalniveau's	24
3.2	Ruimtelijk concept	30
3.3	Visie in onderdelen	32
3.4	Horizon, ruime omgeving	38
4	ENTREEGEBIED	41
4.1	Visie inrichting entreegebied	42
4.2	Maatregelen in het entreegebied verbeeld	50
4.3	Uitwerking bezoekerscentrum en Middelkade	60
4.4	Huisstijl	66

5	BEELDKWALITEITSPRINCIPES	69
5.1	Lage Boezem	70
5.2	Hoge Boezem	73
5.3	Boezem Nieuw-Lekkerland	75
5.4	Molenkades en Boezemkades	76
5.5	Molenerven	78
5.6	Middelkade	82
5.7	Gemalen	84
5.8	Polder	86
5.9	Wisboomgemaal en andere historische gebouwen	88

6	HOEVERDER?	91
----------	-------------------	-----------

	BIJLAGE	95
1	Historie	96
2	Natuur	104
3	Een exemplarisch molenerf: Nederwaard 3	107

Kansen voor Kinderdijk

Het Werelderfgoed Kinderdijk is het icoon van het Nederlandse waterbeheer. Het molenlandschap heeft grote waarde en wordt vanuit de hele wereld bezocht. De huidige inrichting van het ontvangstgebied is echter niet werelderfgoed-waardig. Er zijn grote kansen voor een betere ontvangst van bezoekers, gekoppeld aan de duurzame instandhouding van het gebied.

Kansen voor Kinderdijk

1.1 Icoon van Nederlands waterbeheer

De molens, boezems en gemalen van Kinderdijk zijn van grote betekenis. Ze vormen een icoon van het vernuft van het Nederlandse waterbeheer door de eeuwen heen. Bovendien biedt het gebied een bijzondere ervaring: een reis terug in de tijd, naar het 18^e eeuwse Hollandse landschap, een ervaring die in de drukke Randstad steeds zeldzamer wordt. Niet voor niets staat Kinderdijk sinds 1997 op de werelderfgoedlijst van Unesco en is een groot gedeelte aangewezen als Natura2000 gebied. Kinderdijk is een gewilde bestemming voor bezoekers vanuit de hele wereld. Qua bezoekersaantallen hoort het Werelderfgoed Kinderdijk tot de top van Nederland.

Stichting Werelderfgoed Kinderdijk

De Stichting Werelderfgoed Kinderdijk (SWEK) is verantwoordelijk voor het dagelijks beheer van het Werelderfgoed. Dit betreft zowel het behoud van de cultuurhistorische waarden als de ontvangst van de grote aantallen bezoekers. Er zijn de afgelopen jaren goede resultaten geboekt. De molens staan er fier bij

en de kades en boezems zijn gevrijwaard van grote storende ontwikkelingen. De nieuwe bewegwijzering is een grote verbetering. Ook is er een organisatie met veel vrijwilligers opgetuigd die de bezoekers met enthousiasme ontvangen en rondleiden.

Inrichting entreegebied niet 'werelderfgoed-waardig'

De ruimtelijke inrichting van het gebied vormt echter een grote beperking om de ontvangst van bezoekers verder te verbeteren. Het huidige entreegebied is de optelsom van vele ad hoc beslissingen door de jaren heen. De uitstraling is bepaald niet 'werelderfgoed-waardig' en het ontbreekt aan goede voorzieningen. Bovendien is de logistiek met voetgangers en fietsers tussen achteruit rijdende bussen en auto's zeer ongelukkig. Veel bezoekers komen alleen even, vanaf de openbare weg, naar de molens kijken, terwijl het gebied veel meer te bieden heeft. Deze niet-betalende bezoekers dragen niets bij aan de instandhouding van het Werelderfgoed.

18^e eeuwse beeld Molengebied Kinderdijk (niet uitgevoerd plan)

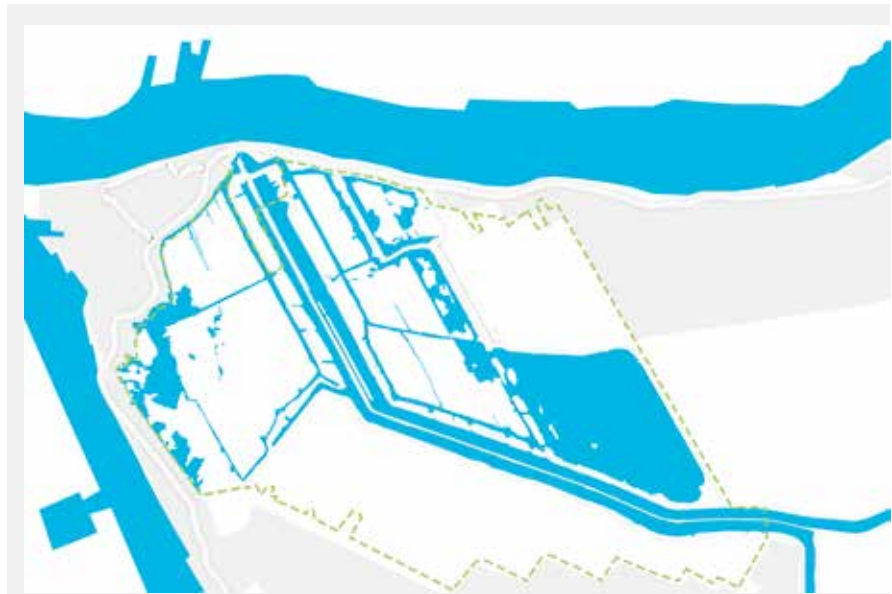
Molengebied Kinderdijk in de 21^e eeuw

1.2 Kansen voor de toekomst

Gelukkig zijn er ook kansen. Steeds meer bezoekers komen over water; in groepsverband met een riviercruise of zelfstandig met de Waterbus. De nieuwe media maken het mogelijk om vooraf een groot publiek te bereiken en arrangementen aan te bieden. Deze ontwikkelingen betekenen dat het aantal betalende bezoekers aan Kinderdijk toeneemt.

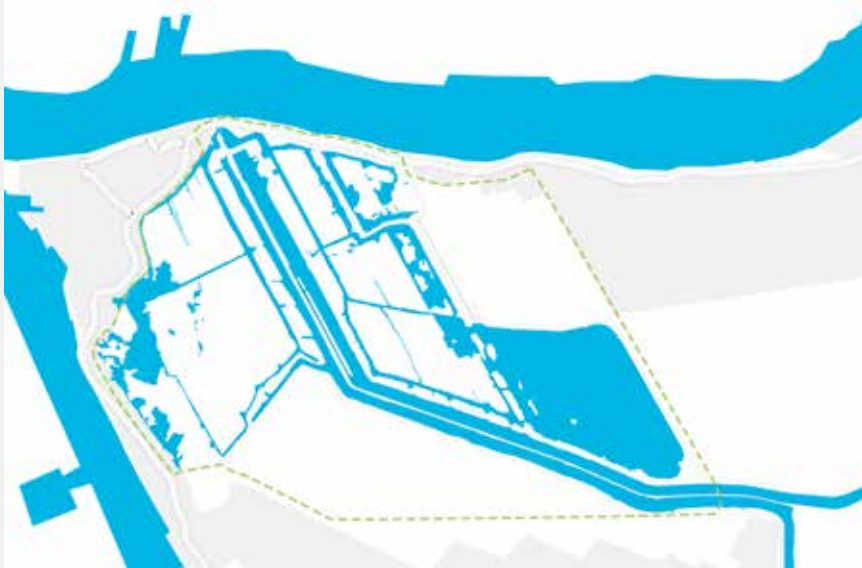
Nieuwe regionale samenwerking, bijvoorbeeld binnen de Waterdriehoek, schept mogelijkheden die tot voor kort ondenkbaar leken. Bovendien zijn de werelderfgoederen benoemd als belangrijk aandachtsgebied in de rijksvisie Erfgoed en Ruimte. Vanuit deze achtergrond richt de RCE zich met meer inspanning dan voorheen op de kwaliteit van Werelderfgoed Kinderdijk.

De SWEK omarmt deze mogelijkheden en wil toe werken naar een passende inrichting van het gebied waarmee Kinderdijk als werelderfgoed én bezoekersgebied de toekomst tegemoet kan treden. Met de hoogst mogelijke kwaliteit als visitekaartje voor Nederland. De Gebiedsvisie Kinderdijk is hiervoor de eerste belangrijke stap.

Natura2000 Kinderdijk

De boezems van Kinderdijk zijn, met delen van de aangrenzende polders, vanwege de hoge natuurwaarden aangewezen als Natura 2000-gebied (331 ha). De aanwijzing houdt in dat voor het gebied doelen zijn geformuleerd, wat betreft instandhouding en uitbreiding, voor de zeven zogenaamde 'kwalificerende' vogelsoorten: snor, purperreiger, porseleinhoen, zwarte stern, krakeend, smient en slobend.

Beschermd gezicht Kinderdijk

Beschermd Stads- en dorpsgezicht Kinderdijk - Elshout

De unieke waarden van het boezemstelsel en de molens hebben geleid tot de aanwijzing van het gebied als beschermd Stads- en dorpsgezicht. In het aanwijzingsbesluit wordt aangegeven dat het doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met historische ontwikkeling samenhangende, structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als een zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkeling. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt. In het bestemmingsplan Buitengebied dat de gemeente als uitvloeisel van de aanwijzing heeft opgesteld, worden geen nieuwe ontwikkelingen toegestaan.

DE OVERWAARD

Pijlers

De gebiedsvisie is gebaseerd op 3 pijlers:

- *Behoud van het werkende historisch waterlandschap*
- *Versterking van de beleving*
- *Solide economische basis*

2 Pijlers

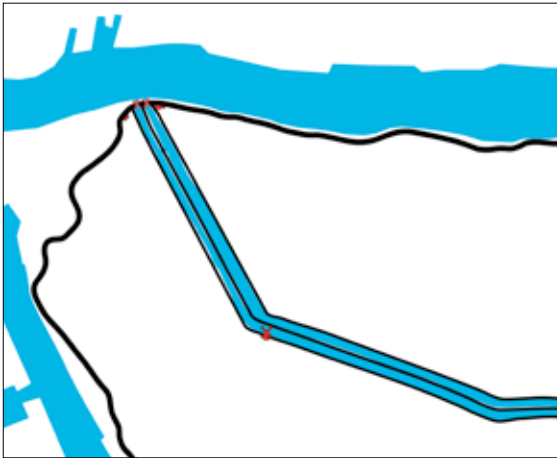
2.1 Behoud werkend historisch waterlandschap

Het complete en gave geheel van het watersysteem van Kinderdijk, dat bestaat uit poldereenheden, boezems, molens, gemalen en sluizen, is de reden voor de aanwijzing tot werelderfgoed geweest. Het watersysteem bestaat uit gebouwde en aangelegde elementen die met elkaar een landschap vormen. Sommige elementen hebben een specifieke waterstaatsvormgeving, andere (groen, water) zijn als zodanig minder duidelijk herkenbaar. Het 18^e-eeuwse molenlandschap is het meest beeldbepalende onderdeel van het watersysteem. De boezems vertegenwoordigen ook de grootste natuurwaarden. Deze waarden komen feitelijk voort uit het eeuwenlang waterstaatkundig beheer.

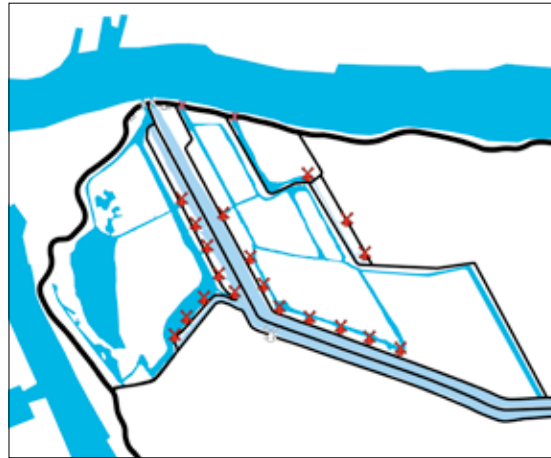
Het Werelderfgoed Kinderdijk moet primair als werkend historisch waterlandschap duurzaam behouden worden. Bij het uitzonderlijk gaaf bewaarde 18^e eeuwse molenlandschap gaat het dan om fysiek behoud van de elementen, van de functie en -niet in de laatste plaats- van het beeld. In de zone rond de gemalen, waar sinds de

19de eeuw zich de dynamiek afspeelt zijn behoud van de historische gebouwen en andere elementen van belang.

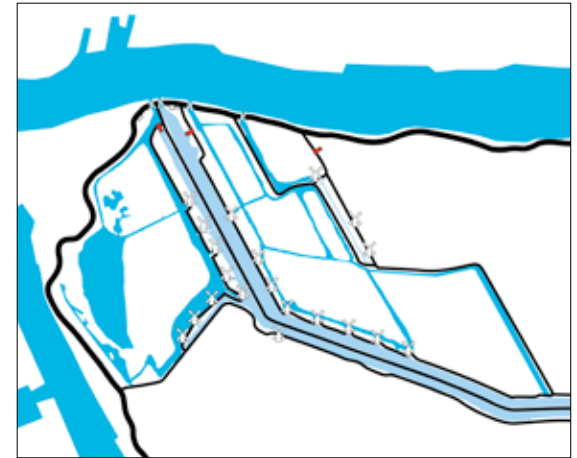
Het gehele complex Kinderdijk heeft nog steeds een belangrijke functie in de waterhuishouding van de Alblasserwaard. Alle toekomstige ontwikkelingen dienen nadrukkelijk rekening te houden met het waterhuishoudkundig belang. Het terrein en de opstallen ter plaatse van de machinistenwoningen van de Overwaard moet beschikbaar blijven voor toekomstige waterstaatkundige ontwikkelingen.

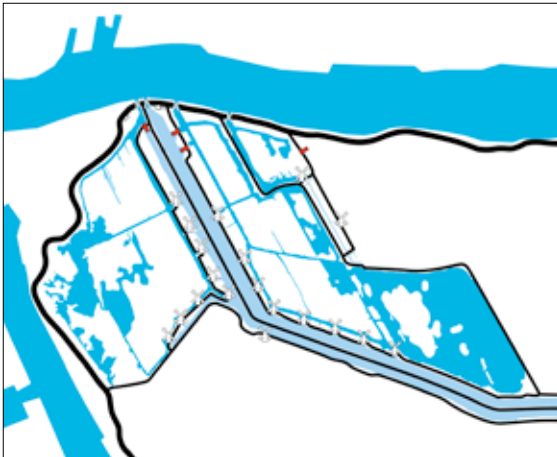
14e eeuw: aanleg beide Waterschappen

18e eeuw: aanleg hoge boezems en bouw molens

19e eeuw: introductie stoomgemalen

1e helft 20e eeuw: electrificatie van stoomgemalen

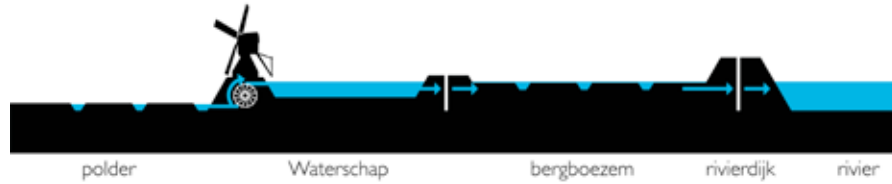

2^e helft 20e eeuw: 2e generatie gemalen, toevoeging 3e maaltrap aan dijk

De ontwikkeling van het watersysteem van Kinderdijk in vijf tijdsperioden

14^e eeuw: aanleg Waterschappen

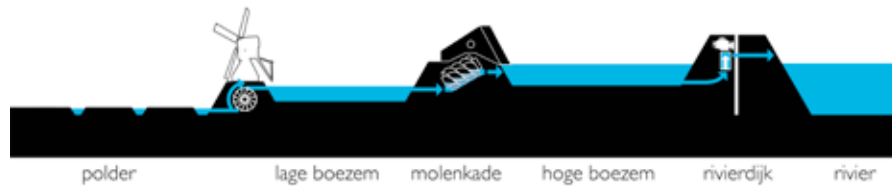
17^e eeuw: polderbemaling met windmolens, aanleg bergboezems

18^e eeuw: boezembemaling (2e maaltrap), bergboezems worden hoge boezems, Waterschappen lage boezems

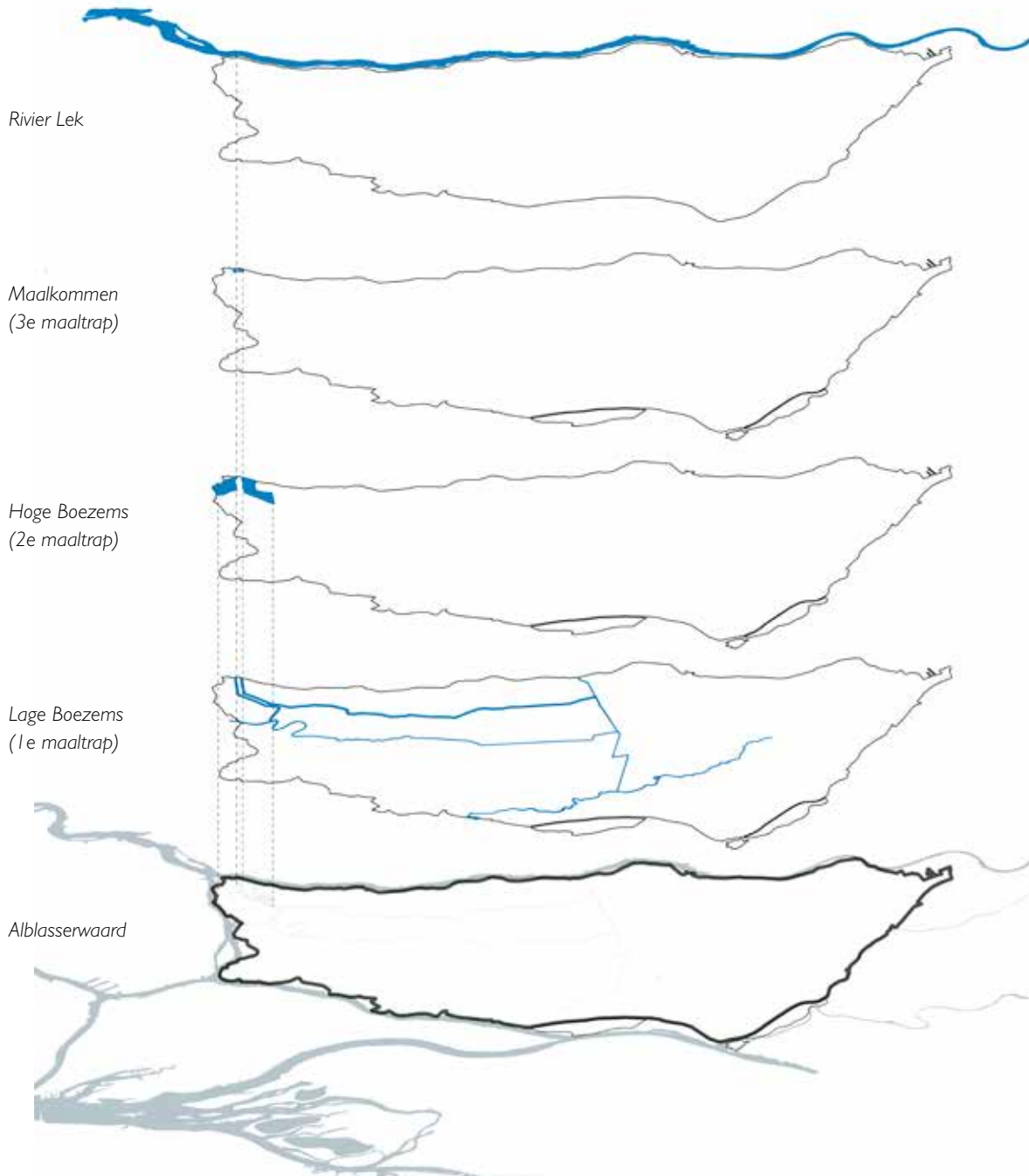

19^e eeuw: stoomgemalen vervangen molens

20^e eeuw: moderne gemalen, 3e maaltrap in dijk

Doorsnedes van het watersysteem in vijf tijdspannen. Door voortdurende bodemdaling in de polder en stijging van rivierstanden is steeds zwaardere bemaling nodig

*Kinderdijk vormt de spil
in de afwatering van de
gehele Alblasserwaard*

2.2 Versterking beleving

De instandhouding van het Werelderfgoed speelt zich niet af in een louter museale context (zie 2.1). Het watersysteem heeft moderne onderdelen die uitermate cruciaal zijn voor de afwatering van de Alblasserwaard. Mede gezien de actuele wateropgave is Kinderdijk bij uitstek de locatie om de verbinding te leggen tussen het historisch en het hedendaags waterbeheer. De beleving van Kinderdijk is inmiddels een functie geworden die eisen stelt aan de inrichting van het gebied en daarin een nieuwe tijdlaag vormt. Deze tijdlaag is echter niet langer monofunctioneel waterstaatkundig, maar gericht op het zichtbaar en begrijpelijk maken van het watersysteem: de verschillende peilgebieden, het principe van water opvoeren, tot en met de wateruitlaat in de rivier. Vanzelfsprekend met nadruk op het 18de-eeuwse molenlandschap als het meest tot de verbeelding sprekende onderdeel.

Menging van bezoekersstromen op de Middelkade

Hekwerken rond de gemalen zijn bij de huidige inrichting noodzakelijk, maar geven een onvriendelijke indruk. Hierdoor wordt gemaal Wisboom slecht bezocht.

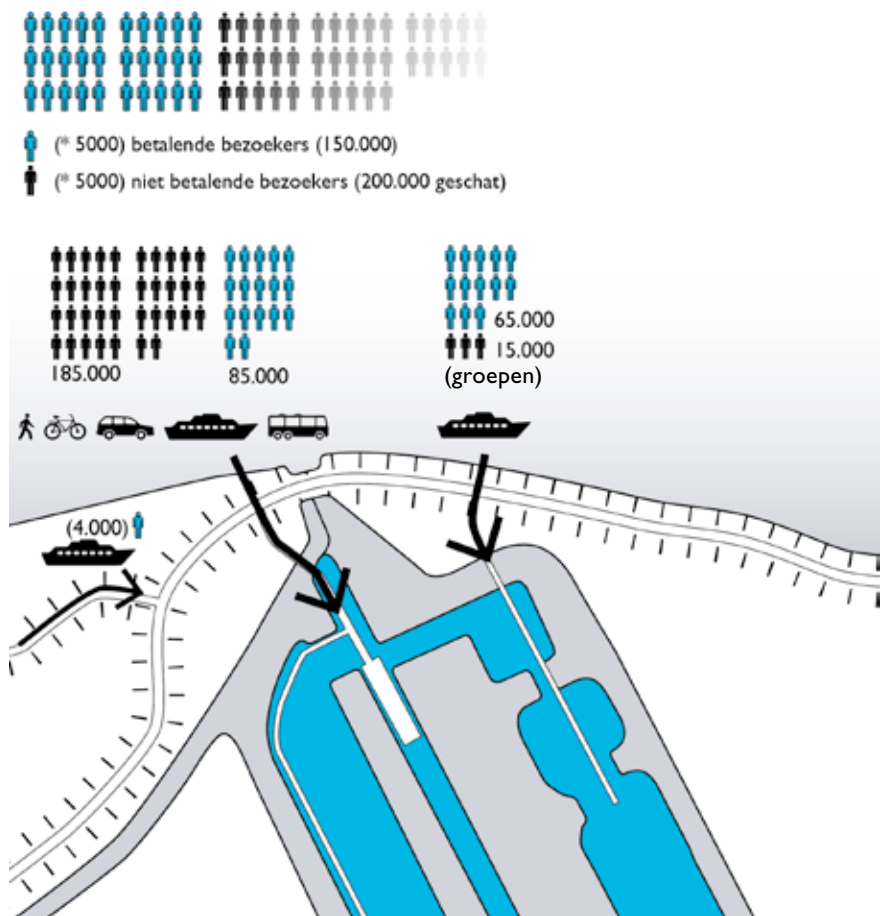

Gebouwen op de Middelkade verhinderen zicht op het molenlandschap

2.3 Solide economische basis

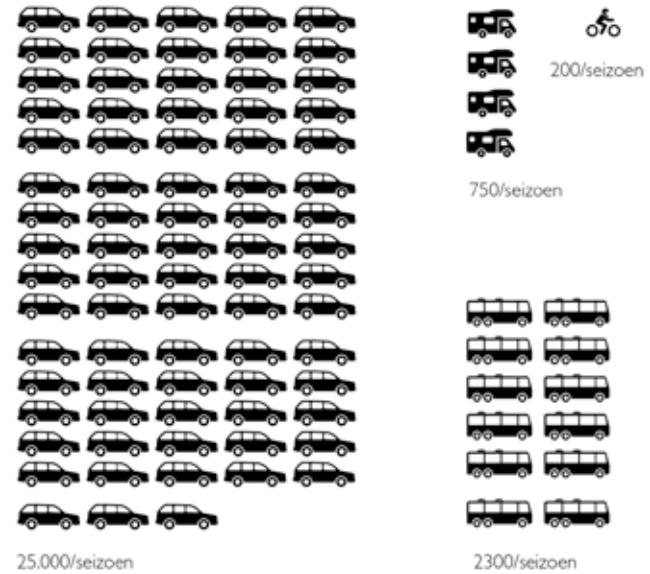
Vanuit de instandhoudingsdoelstelling voor het Werelderfgoed heeft de SWEK in 2012 het Cultureel Ondernemingsplan opgesteld. Een belangrijk uitgangspunt daarin is dat de SWEK meer inkomsten moet verwerven vanuit de bezoekers aan het Werelderfgoed. De subsidieafhankelijkheid moet afnemen; daarmee groeit de zelfstandigheid en (economische) weerbaarheid van de stichting, wat ten goede komt aan het onderhoud van de molens. Het gaat er dus niet zozeer om de bezoekersstromen te vergroten, maar om het vergroten van de inkomsten uit deze bezoekersstromen. Tot voor kort waren de bezoekpunten alleen open tijdens het seizoen (van 1 april tot 31 oktober). Vanaf 2013-2014 zijn zij 's winters ook in de weekenden open.

Om de inkomsten te vergroten moet ook een aantal ruimtelijke knelpunten worden opgelost. De stichting wil de bezoekers een rijke ervaring van dit bijzondere erfgoed bieden en langer vasthouden in het gebied. Hiertoe moet het voorzieningenniveau verbeterd worden, bezoekersstromen beter geleid worden en de inrichtingskwaliteit van het gebied vergroot worden. Een aantal maatregelen is al uitgevoerd (zie hoofdstuk 1), andere komen hieronder aan bod (hoofdstuk 3 en 4). Voor de gebiedsvisie geldt dat de economische activiteiten direct gerelateerd moeten zijn aan

Het aantal betalende en niet-betalende bezoekers en de plek van hun entree tot het molengebied

instandhouding en verbetering (karakter en beleving) van het Werelderfgoed. Er is in Kinderdijk geen ruimte voor 'gebiedsvreemde' activiteiten: zonder directe binding met het Werelderfgoed.

Betaald parkeren in het toeristisch seizoen (1-4 t/m 31-10)
 Het betaald parkeren vormt op dit moment een aanzienlijke
 inkomstenbron voor de SWEK

Gebiedsvisie

De gebiedsvisie vertaalt de drie pijlers naar een ruimtelijke inrichting. Ten opzichte van het verleden wordt een bezoek aan Werelderfgoed Kinderdijk veel meer ingebed in de ruime omgeving. Water vormt daarbij een verbindende schakel.

3 Gebiedsvisie

3.1 Water verbindt op alle schaalniveaus

In deze gebiedsvisie vormt water een verbindende schakel op alle schaalniveaus. Vanuit de regio is het een ideale manier om Kinderdijk te bereiken. Binnen Kinderdijk biedt het water de mogelijkheid de bezoekcapaciteit uit te breiden op basis van de bestaande infrastructuur. Op het tussenniveau is er de ontdekking van het centrum van Alblasterdam en het entreegebied van Kinderdijk als complementaire polen. Het vervoer over water draagt bij aan de bijzondere ervaring van een bezoek aan Kinderdijk.

Regionaal niveau: Waterbus en Waterdriehoek

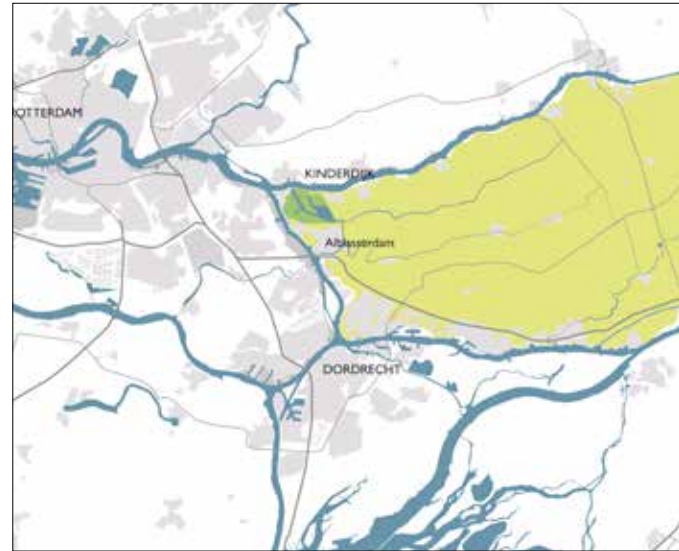
Wie met een beperkte blik naar de logistiek rond Werelderfgoed Kinderdijk kijkt, ziet waarschijnlijk veel knelpunten. Vanaf de snelweg volgt voor bussen en auto's eerst een moeilijke route door het centrum van Alblasterdam, over de smalle bewoonde dijk van de Noord, via de dorpskern van Kinderdijk. Aan het eind van de route ligt een te krappe parkeerplaats waar ook diverse andere functies strijden om de ruimte. Elke vrije

hoek is benut en er is geen ruimte om deze logistieke knoop te ontwarren. Iedere potentiële ingreep roept nieuwe problemen op. Met deze blik is het bezoek aan Kinderdijk jarenlang tegemoet getreden: zo goed en zo kwaad als het kan begeleiden van bezoek naar een locatie die daar eigenlijk niet geschikt voor is.

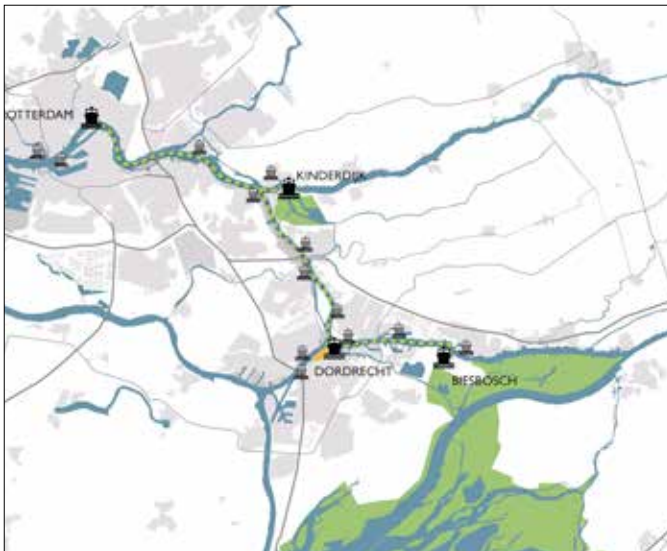
Kinderdijk ligt echter op een uitstekende locatie wanneer wordt uitgezoomd naar regionaal niveau en daarbij ook het water wordt betrokken. Steeds meer bezoekers komen via het water. In groepsverband met een cruiseschip, of individueel met de Waterbus. De toekomstige eigen aanlegplaats voor de Waterbus verbindt Kinderdijk rechtstreeks met Rotterdam en Dordrecht. Kinderdijk, Dordrecht en de Biesbosch vormen onderling verbonden toeristische bestemmingen die elk één deel van het verhaal van leven met het water in de regio vertellen: de Waterdriehoek.

Route voor autoverkeer vanaf A15 naar Kinderdijk

Kinderdijk als onderdeel van de Alblasserwaard

Kinderdijk als bestemming voor de Waterbus in de Waterdriehoek

Entreegebied Kinderdijk en Alblasserdam als 'polen' in het routesysteem

Kinderdijk en centrum Alblaserdam verbonden

Het entreegebied van Kinderdijk en het centrum van Alblaserdam zijn met elkaar verbonden langs én over het water. Zeker wanneer Kinderdijk rechtstreeks met de Waterbus te bereiken is en daarnaast een boottocht over de boezemwateren toegevoegd wordt. Met het project Haven-Zuid zet Alblaserdam in op de versterking van dit gebied als toeristisch-recreatief bezoek- en knooppunt. Kinderdijk en het centrum van Alblaserdam zijn twee complementaire polen die elkaar kunnen versterken en, veel meer dan nu het geval is, in de toekomst beide een rol kunnen spelen in het bezoek aan Kinderdijk.

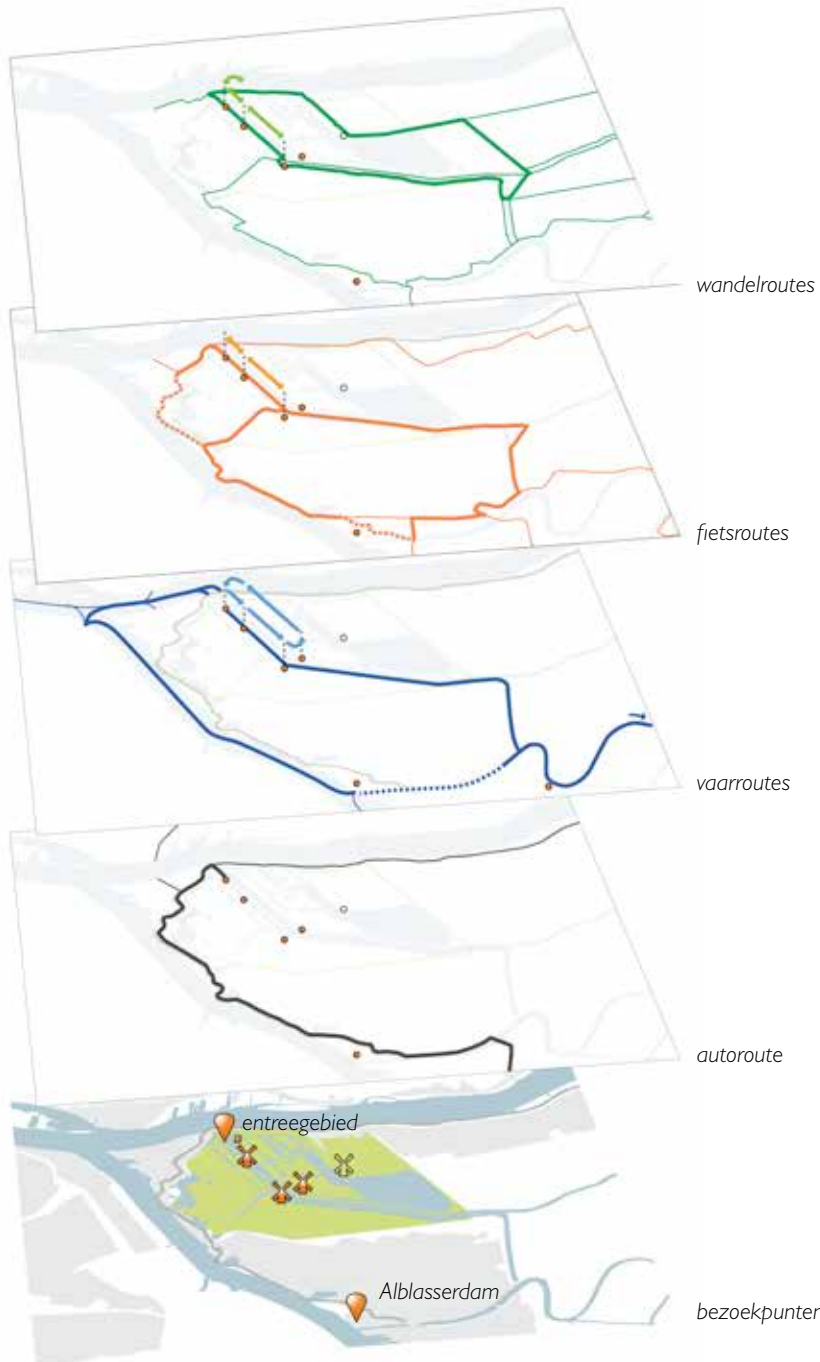
De Dam in de Alblas voegt een extra component toe in het landschappelijk verhaal van de geschiedenis van de Alblaserwaard. Door Kinderdijk via de polderzijde te benaderen, met de fiets of fluisterboot, wordt meer aandacht gelegd op de functie van de molens voor de polderwaterhuishouding. Het verhaal van Kinderdijk komt completer voor het voetlicht. En de tocht door het landschap wordt onderdeel van de beleving.

Samengestelde route

Het denken in 'twee door routes verbonden polen' biedt veel logistieke voordelen. De parkeermogelijkheden in Alblaserdam zijn veel ruimer dan bij Kinderdijk.

Entreegebied Kinderdijk en Alblaserdam als 'polen' in het routesysteem

Ligging van Kinderdijk in de vervoersnetwerken

Er zijn diverse arrangementen mogelijk waarbij delen van de route op verschillende manieren worden afgelegd, bijvoorbeeld:

- Parkeren bij Haven-Zuid, per fluisterboot via de Alblas en de Nieuwe Waterschap langs de bezoekmolens naar het entreegebied van Kinderdijk en daarna met de Waterbus weer terug naar Alblasserdam
- Een bus laat mensen uitstappen bij het entreegebied en keert weer om naar Alblasserdam om daar te parkeren. Na een uitgebreid bezoek aan de verschillende bezoekpunten vaart de groep in een aantal bootjes naar Alblasserdam, waar weer op de bus gestapt wordt. Ook de combinatie bus en fiets is mogelijk.
- In Rotterdam of Dordrecht wordt een kaartje Kinderdijk met de Waterbus gekocht. Hier staan fietsen klaar voor een tocht door de Alblasserwaard. Deze kunnen aan het einde van de dag vanzelfsprekend ook ingeleverd worden in Alblasserdam, bij de opstapplaats voor de Waterbus richting Rotterdam.

Via de website stellen individuele bezoekers vooraf hun ideale bezoek aan Kinderdijk samen. Wanneer duidelijk is dat parkeren in Alblasserdam voordelig is ten opzichte van het entreegebied, komt dit de verkeers- en parkeerdruk en daarmee de leefbaarheid in Kinderdijk ten goede.

Campers

In de zomermaanden wordt Kinderdijk en omgeving veelvuldig bezocht door campers. De bestaande parkeerplaats is hiervoor eigenlijk te krap. De haven in Alblasserdam biedt de mogelijkheid tot overnachten, waar veel gebruik van wordt gemaakt. Een deel van de campers zoekt zijn weg naar Nieuw Lekkerland, waar op dit moment geen overnachtingsmogelijkheden zijn. Bovendien wordt overlast ervaren van campers in de smalle woonstraten. De inrichting van de dorpsrand biedt mogelijkheden om beter in te spelen op de recreatieve behoeften in de omgeving van Kinderdijk.

Haven Zuid, Alblaserdam

Waterbus

3.2 Ruimtelijk concept

Centrale as en flanken

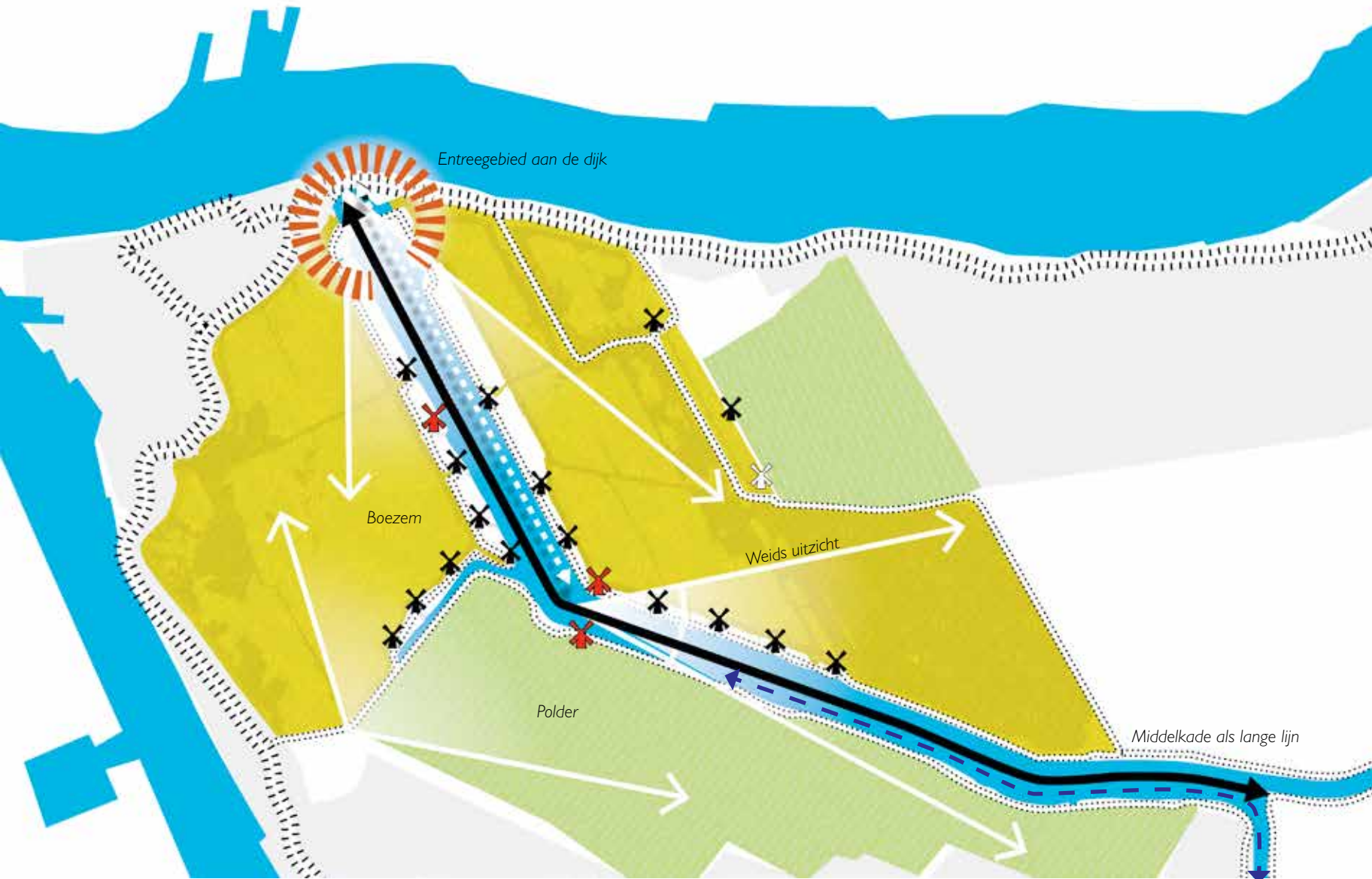
Het ruimtelijk concept sluit aan bij de historische structuur van Kinderdijk en de latere modernisering en maakt deze door beperkte toevoegingen geschikt voor een hoogwaardiger ontvangst van de bezoekers. In het kort is het concept te omschrijven als 'centrale as en flanken'.

Rond de Middelkade en aangrenzende Waterschappen zijn de verschillende paden en routes gebundeld: voor fietsers, voetgangers en boten van de SWEK. Deze 'centrale as' legt de landschappelijke én functionele verbinding met de omgeving: de steigers van de Waterbus en de cruisschepen aan de Lekdijk met het entreegebied, daarna verder in oostelijke richting met de Alblasserwaard en de Alblas. De gebiedsvisie is erop gericht deze verbindingen te versterken. De logistieke betekenis van de Middelkade als centrale as van huidige en toekomstige routes leidt als vanzelf tot een logische locatie voor een bezoekerscentrum.

De beide bergboezems én de poldergebieden vormen de flanken van de centrale as. In de bergboezems staat de kwaliteit van de natuur en de rust voorop. Zij vormen een cruciale component van de historische watermachine en achtergrond van het zicht op de molens. De polders zijn luwe intermediair tussen de

woongebieden van Nieuw Lekkerland en Alblasserdam en de boezems. Zij speelden tot nu toe geen nadrukkelijke rol in het bezoek aan Kinderdijk. Met de introductie van nieuwe bezoekmolens en het vervoer over water worden ook de polders beter in beeld gebracht. Het gebied van de polders, de boezems, middelkade, molenkades en de waterschappen staan voor het gave '18^e eeuwse molenlandschap'. Behoud en versterking van dit gave landschap staat voorop. Bij uitbreiding van de bezoekmogelijkheden wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de bestaande bebouwing en infrastructuur: de molens en het water.

De contactzone met de Lek is in de loop van de eeuwen telkens weer aangepast aan de nieuwste inzichten rond het waterbeheer. Hier zijn achtereenvolgens verschillende gemalen gebouwd en weer vervangen door modernere versies. De jongste laag in de geschiedenis van Kinderdijk is hier in het 'bezoek aan Kinderdijk' te beleven. Dit is de meest dynamische zone binnen het Werelderfgoed. De opgave is om de opwaardering als ontvangstgebied zo goed mogelijk te verenigen met de functie in het waterbeheer. Dit moderne waterbeheer moet door de terreininrichting ook nadrukkelijker onderdeel van een bezoek aan Kinderdijk worden. Nieuwe functies met het oog op de ontvangst van bezoekers in dit gebied worden gezien als toevoeging op het bestaande, een uiting van de 21e eeuwse rol die Kinderdijk speelt als visitekaartje voor het Nederlandse waterbeheer.

Concept gebiedsvisie

3.3 Gebiedsvisie in onderdelen

Van één naar drie bezoekmolens

In de huidige situatie is er slechts één bezoekmolen, die voor een beperkte groep mensen tegelijk toegankelijk is. Daarnaast is in gemaal Wisboom een expositie en een kleine museumwinkel ingericht en wordt er een toelichting over molenbouw/houtbewerking gegeven. Onderdeel van deze gebiedsvisie is uitbreiding naar drie bezoekmolens in de toekomst, om bezoekers meer te kunnen bieden. Deze molens liggen verder in het gebied en vormen een waardevolle toevoeging aan de beleving van het Werelderfgoed en de werking van de historische watermachine. Een bezoek aan de Blokweerse Wip maakt de relatie tussen boezem en polders in één keer duidelijk.

Vervoer over water

De drie bezoekmolens worden ontsloten door optimalisatie en uitbreiding van vervoer over water. Dit gebeurt op zo duurzaam mogelijke wijze, bijvoorbeeld met elektrische boten. De paden op de molenkades blijven gesloten voor publiek, wat de natuurlijke rust in de bergboezems en op de privéterreinen van de overige molens ten goede komt. Bovendien wordt maximaal gebruik gemaakt van bestaande infrastructuur. Als extra voorziening is een aantal steigers nodig. Het vervoer over water kan worden uitgebreid naar en vanuit Alblasserdam,

Bezoekerscentrum

Bezoekmolen

Wisboomgemaal

Lage boezem

Hoge boezem

Molenkade

Molen

Middelkade

Gemaal

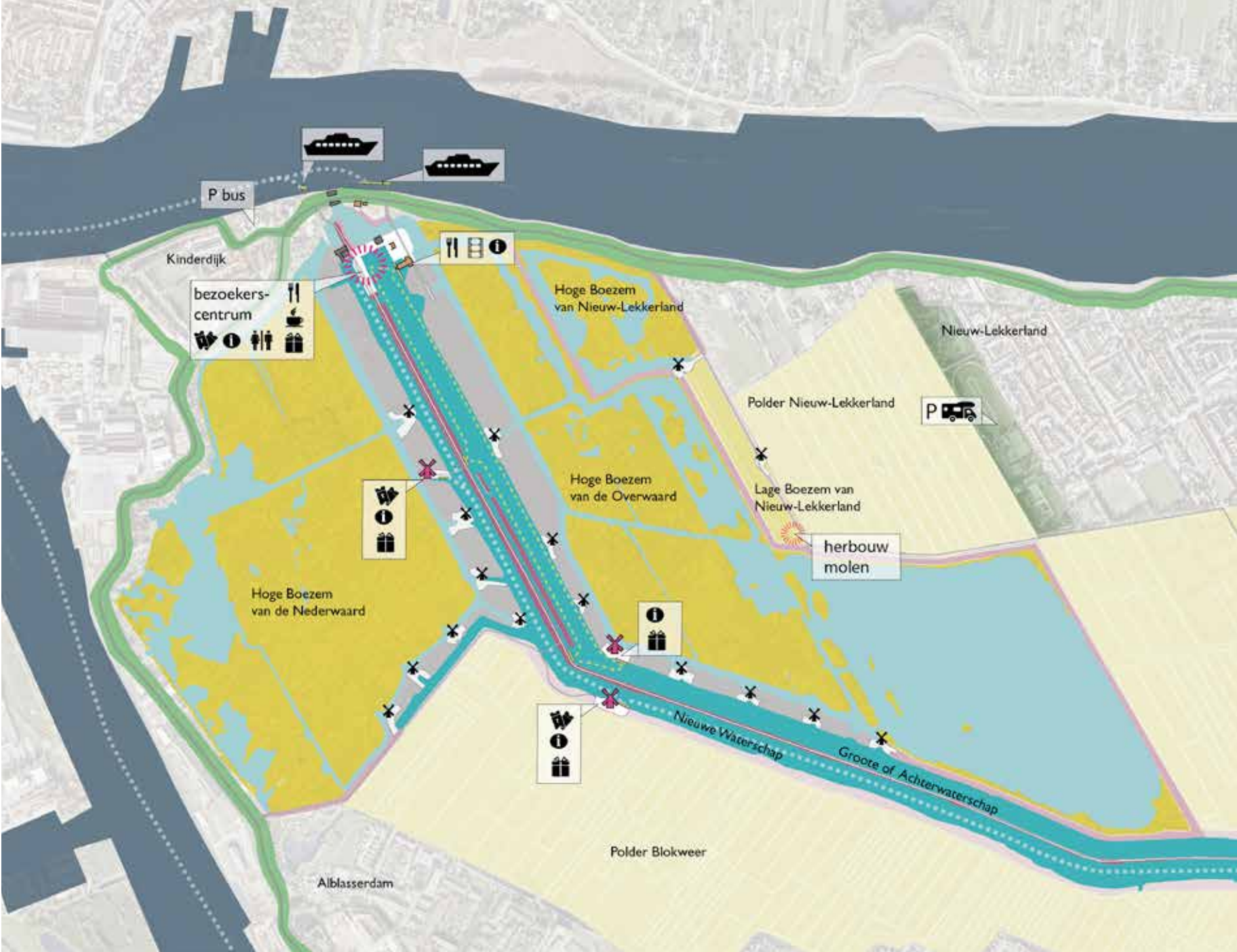
Polder

Steiger

Herontwikkeling dorpsrand met recreatieve functies

P bus

Kinderdijk

bezoekers-centrum

Hoge Boezem van Nieuw-Lekkerland

Nieuw-Lekkerland

Polder Nieuw-Lekkerland

P

Hoge Boezem van de Overwaard

Lage Boezem van Nieuw-Lekkerland

herbouwmolen

Hoge Boezem van de Nederwaard

i

Nieuwe Waterschap

Groote of Achterwaterschap

Polder Blokweer

Alblasterdam

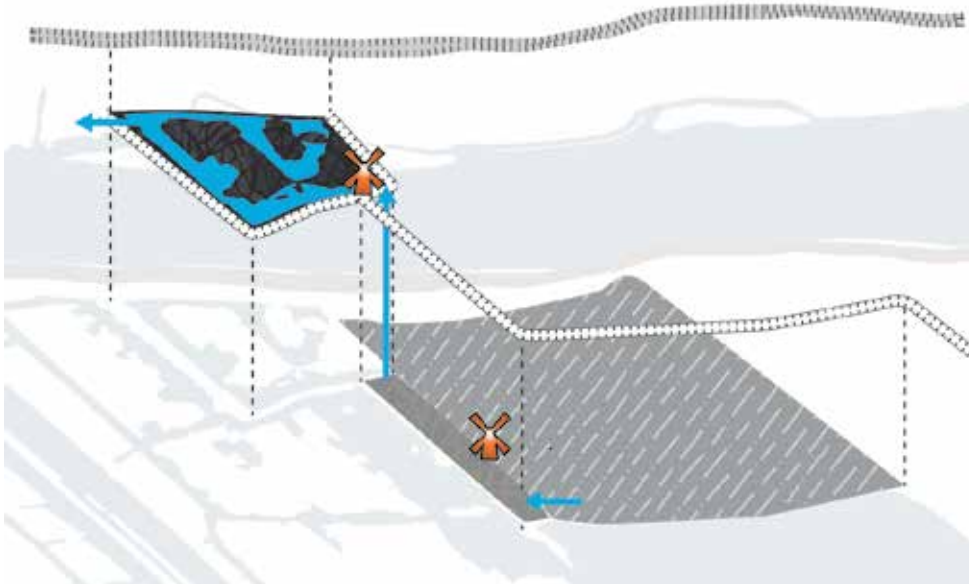
als uitwerking van het regionale vervoersconcept. Het entreegebied vormt een knooppunt in het routesysteem.

Herstel van de Lekkerlandse Lage Boezem

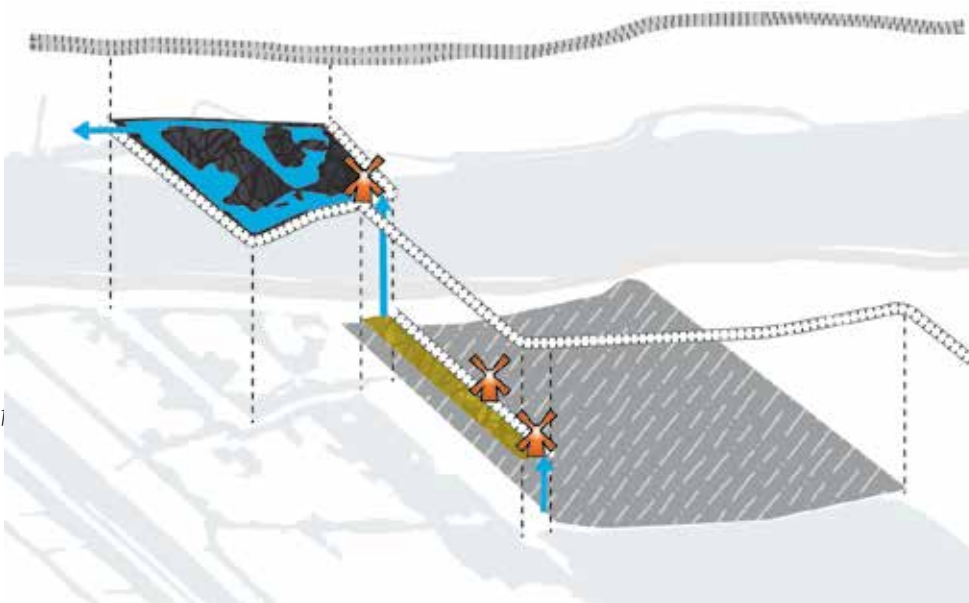
Oorspronkelijk kende Kinderdijk 20 molens. Het fundament van de 20^e molen is nog aanwezig. Het watersysteem ter plaatse is echter verregaand getransformeerd: de Lekkerlandse Lage Boezem is samengevoegd met de polder Nieuw Lekkerland. De boezemkade is afgegraven en het waterpeil verlaagd. Deze gebiedsvisie stelt voor de Lekkerlandse Lage Boezem te herstellen en te onderzoeken wat mogelijkheden zijn voor herbouw van de 20^e molen. Hierbij komen meerdere kansen samen. De herbouw van de molen vormt een attractie op zich, die vanwege het uitsluitend gebruik van traditionele methoden en handkracht goed aansluit bij de rust van het Natura2000-gebied. Bovendien vormt de bouwplaats een unieke opleidingsmogelijkheid, wat het toekomstig onderhoud van het gehele Werelderfgoed ten goede komt. Met het herstel van de boezem krijgt een nieuwe molen op deze plaats extra betekenis als onderdeel van een werkend watersysteem. Daarnaast is het mogelijk een relatie te leggen met de versterking van de boezemkade van de Overwaard, een lopend project van Waterschap Rivierenland. Tenslotte kan herstel van de boezem bijdragen aan de vergroting van de oppervlakte moeras die voor het behalen van Natura 2000-doelen gewenst is (extra moeras).

Lekkerlandse Boezem, topografische kaart 1849

*Huidige situatie Nieuw-Lekkerlandse Boezem:
De kade tussen lage boezem en polder is
verdwenen, het waterpeil van de lage boezem
is gelijk aan het polderpeil*

*Visie:
Herstel van de lage boezem en herbouw van
de 20e molen maakt het boezemsysteem van
Nieuw-Lekkerland weer compleet en biedt
kansen aan natuurontwikkeling*

Herinrichting entreegebied

De entreezone wordt heringericht tot een 'werelderfgoed-waardig' ontvangstgebied, waarin de bezoeker zich welkom voelt en goed zijn weg vindt naar de verschillende voorzieningen. De belangrijkste ruimtelijke maatregelen zijn:

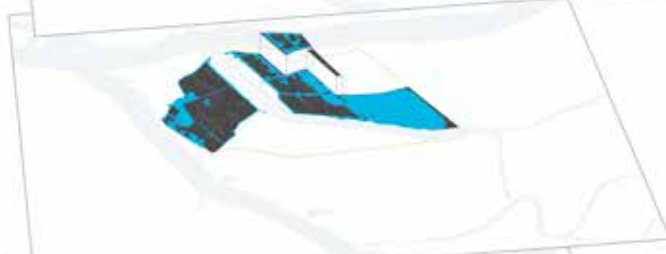
- Het opschonen en transformeren van de huidige verrommelde terreininrichting naar een 'werelderfgoed-waardig' ontvangstgebied.
- Herstel van de ruimtelijke relatie tussen de Middelhade en de Lekdijk.
- Oplossen van de logistieke knoop: parkeren, buskeren en –parkeren, wandelen en fietsen.
- Beter betrekken van de gemalen in het verhaal.
- Doorontwikkeling als vertrekpunt van vervoer over water door het Werelderfgoed.
- Aanleg van een nieuw bezoekerscentrum met diverse faciliteiten als onderdeel van een bezoek aan Kinderdijk.

Behoud en versterking van de onderscheidende onderdelen van de watermachine

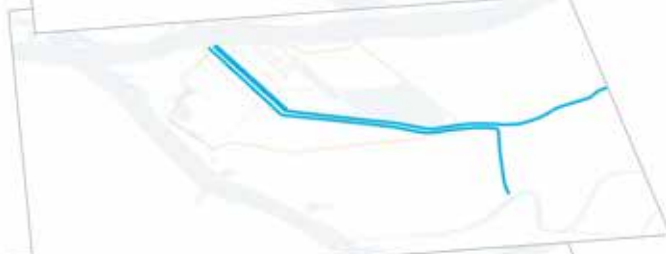
Het is van groot belang dat de verschillende onderdelen, die het watersysteem van Kinderdijk vormen, in de toekomst hun grote waarde behouden en versterken en dat deze ook onderling herkenbaar blijven. Elk van deze componenten wordt beschreven in het hoofdstuk beeldkwaliteitsprincipes.

Middelkade en molenkades

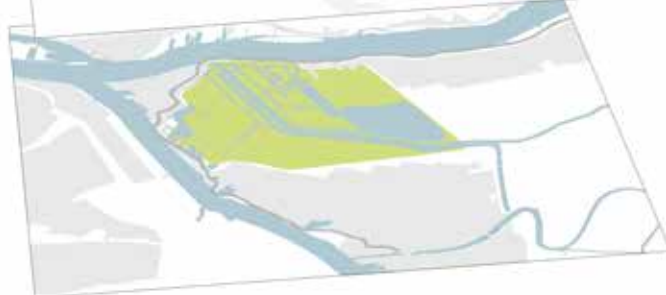
*Hoge boezems van Nederwaard en Overwaard,
boezems van Nieuw-Lekkerland*

*Groote- of Achterwaterschap
en Nieuwe Waterschap*

*Polder Blokweer (gedeeltelijk)
en Polder Nieuw-Lekkerland (gedeeltelijk)*

*Plangebied Werelderfgoed Kinderdijk,
tevens beschermd gezicht*

3.4 Horizon, ruime omgeving

De belevingswaarde van het 18e eeuwse Hollands landschap vraagt om een zekere mate van openheid in de omgeving en rust aan de horizon. Deze openheid en horizon worden vanzelfsprekend beïnvloed door ontwikkelingen ver buiten de molenbiotopen en de grenzen van het Werelderfgoed. De huidige omgeving laat afhankelijk van de kijkrichting vanuit Kinderdijk verschillende gezichten zien. Aan de Alblasserdamse zijde wordt het zicht op korte afstand begrensd door de rand van woonwijken met hun opgaande begroeiing. De brug over de Noord en industriële bebouwing (grote loodsen scheepsbouw, havenkranen e.d. vormen hierin accenten). Wie vanuit het knikpunt in de Middelhade (ter hoogte van de Wipmolen en de Contramolen) in oostelijke richting kijkt, ervaart de openheid en de grote maat van de Alblasserwaard. De bebouwing van Nieuw Lekkerland ligt op respectabele afstand, ten noorden van de Tiendweg. Dit open zicht vanuit Kinderdijk richting de Alblasserwaard is cruciaal voor hét karakteristieke beeld van de molens aan de kade van de Overwaard. Dé foto die elke bezoeker gemaakt wil hebben en het beeld dat zich hierdoor over de hele wereld verspreid. Bovendien is het visuele contact richting de open Alblasserwaard ook cultuurhistorisch van groot belang, omdat dit de communicatie tussen de poldermolens en de molens bij Kinderdijk mogelijk maakte: een onmisbaar onderdeel van het watersysteem.

Vanuit de gebiedsvisie wordt meegegeven dat ontwikkelingen in de ruime omgeving, bijvoorbeeld plaatsing van moderne windturbines, mede-beoordeeld worden op hun effect op de beleving van de openheid en de horizon vanuit Werelderfgoed Kinderdijk. Gemeenten zouden hier in hun bestemmingsplannen nadere aandacht aan moeten schenken.

Entreegebied

De gebiedsvisie wordt voor het entreegebied uitgewerkt in een inrichtingsplan. Dit ontwerp voor de buitenruimte en locatie voor het bezoeken centrum versterkt de beleving van het Werelderfgoed Kinderdijk en verhoogt het comfort van de bezoeker.

4 Entreegebied

4.1 Visie inrichting entreegebied

Herstel Middelkade

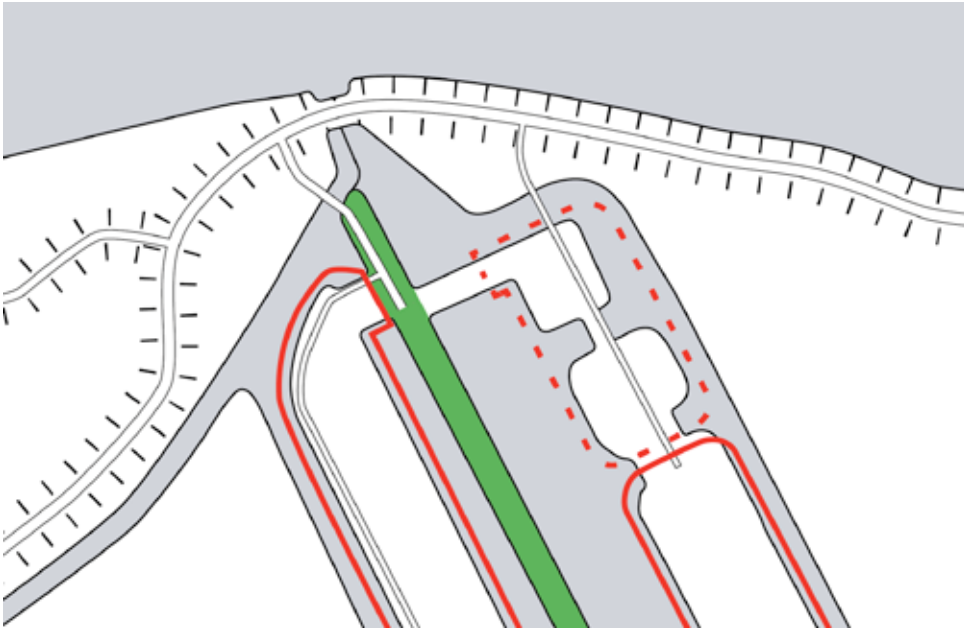
De lange lijn van de Middelkade wordt nu nog verstoord door het gebouw van de ijsclub en de kassa. Bovendien sluit het beeld van de brede asfaltvlakte van het parkeerterrein niet aan bij het eigen karakter van een kade. De geparkeerde auto's en bussen domineren hier het beeld. Sloop van de huidige bebouwing maakt het mogelijk de lange lijn van de Middelkade te herstellen en daarmee de relatie tussen het molengebied en de Lek. Het parkeerterrein wordt beperkt tot één zijde van de doorgaande wandel- en fietsroute en bovendien zo ingericht dat het ook aantrekkelijk is wanneer er niet geparkeerd wordt, en voor andere vormen van gebruik. Ter hoogte van de aansluiting met de dwarskade van gemaal Kok wordt de Middelkade weer versmald tot zijn oorspronkelijke profiel. De vernieuwde Middelkade in het entreegebied vormt een centraal punt van een bezoek aan Kinderdijk.

Hoewel het op dit moment niet aan de orde is, wordt

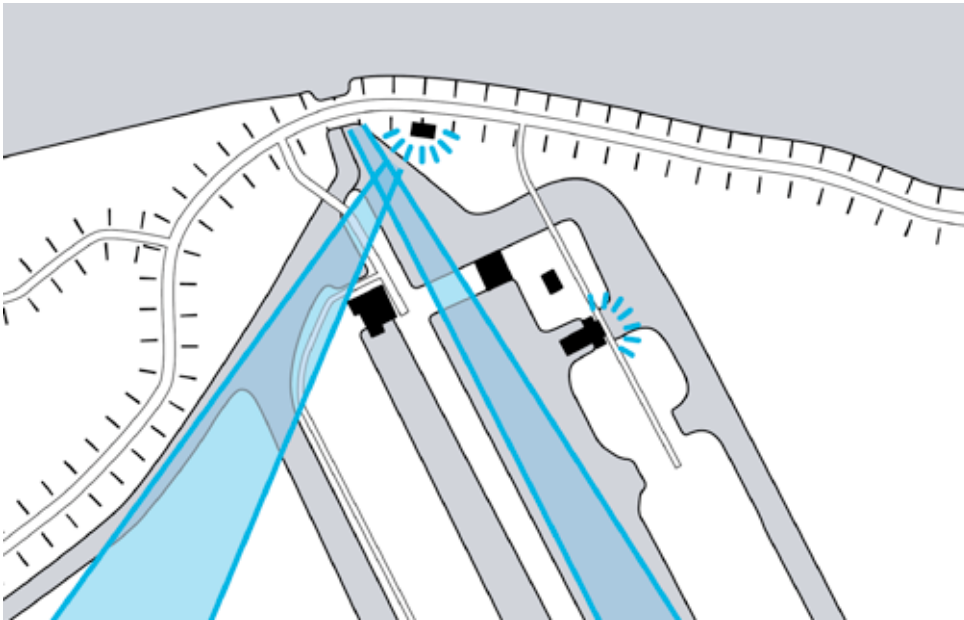
de mogelijkheid open gelaten om in de toekomst een beperkte vergoeding te vragen om het Werelderfgoed via de Middelkade te passeren, vergelijkbaar met het kopen van een kaartje voor een lokaal pontje. Voor omwonenden wordt dan een passende oplossing gezocht.

Oplossen logistieke knoop

De verbetering van de Middelkade in het entreegebied is alleen mogelijk zonder buskeren en –parkeren. Voor de bus worden andere mogelijkheden gezocht. Gedacht wordt aan één of meerdere afzetplekken aan de dijk, in combinatie met een langparkeerplek elders. Hiervoor is een aantal locaties in beeld, waaronder het zogenaamde 'Pot-terrein' aan de Lek. Er wordt echter gestreefd naar vermindering van het bezoek per bus en auto ten gunste van toename van bezoek met de Waterbus of met een riviercruise. Ook het (bus)parkeren bij Alblasserdam in combinatie met een vaartocht over de Alblas en Lage Boezems biedt hiervoor kansen. Voor

De Middelhade is openbaar toegankelijk (mogelijk tegen betaling in de toekomst), het Wisboomgemaal en omgeving zijn tijdens openingsuren toegankelijk en de molenkades zijn alleen voor bewoners toegankelijk

Vrije zichten vanaf de dijk en het Waardhuis over de boezems en Groot Waterschap behouden

auto's wordt voorzien in een aantal parkeerplaatsen op de heringerichte Middelkade, ongeveer vergelijkbaar met de huidige situatie. Het Toeristisch Overstap Punt in Alblasserdam, en mogelijk ook nieuwe parkeervoorzieningen op buitendijkse bedrijventerreinen in Kinderdijk, moeten hiervoor op termijn echter een aantrekkelijk alternatief gaan vormen. Op langere termijn worden de parkeerplaatsen op de Middelkade mogelijk alleen nog in het winterseizoen gebruikt.

Bezoekerscentrum

De maatregelen op de Middelkade scheppen ruimte voor een nieuw bezoekerscentrum. Eén gebouw van uitzonderlijke architectonische kwaliteit, passend in de omgeving, waarin alle gewenste functies zijn geïntegreerd: kassa, horeca met terras, winkel en toiletten. Ook de geplande steigers aan weerszijden van de Middelkade maken integraal onderdeel uit van het ontwerp van het bezoekerscentrum. Het bezoekerscentrum wordt zodanig geplaatst dat de lange zichtlijnen over de Waterschappen intact blijven. Met zijn langgerekte vorm sluit het bezoekerscentrum aan bij het karakter van de kade. Bovendien zijn er bijzondere kansen om in het ontwerp de hoogteverschillen tussen de kade en het waterpeil en zelfs daaronder op slimme wijze te benutten en zo aan te sluiten bij het bijzondere karakter van Kinderdijk. Het parkeerterrein voor auto's en fietsen wordt vormgegeven als plein, een lokale verbreding

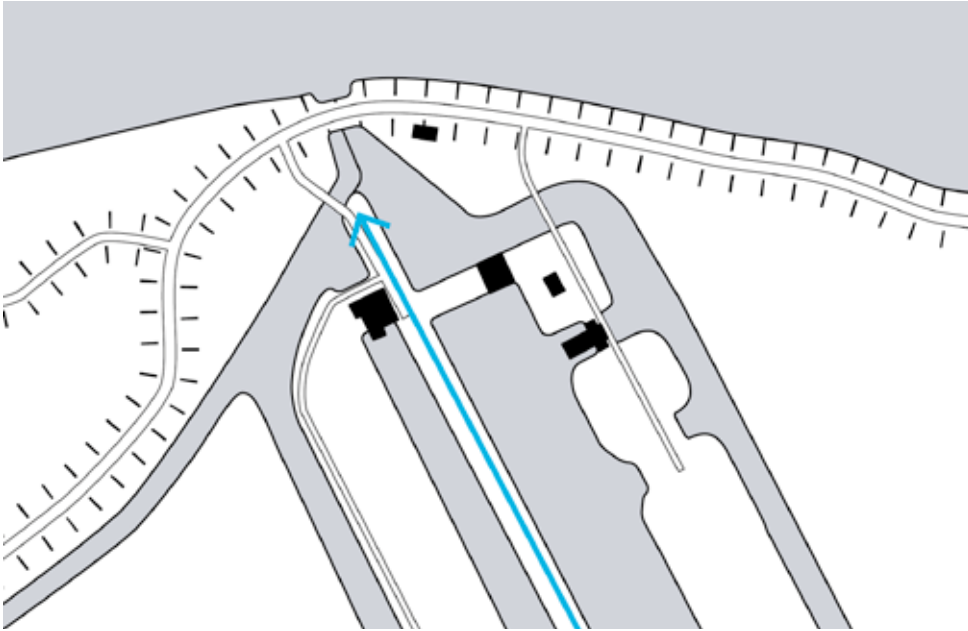
waarin de lange lijnen van de kade doorlopen.

Verbeteren van de route Middelkade – Wisboom

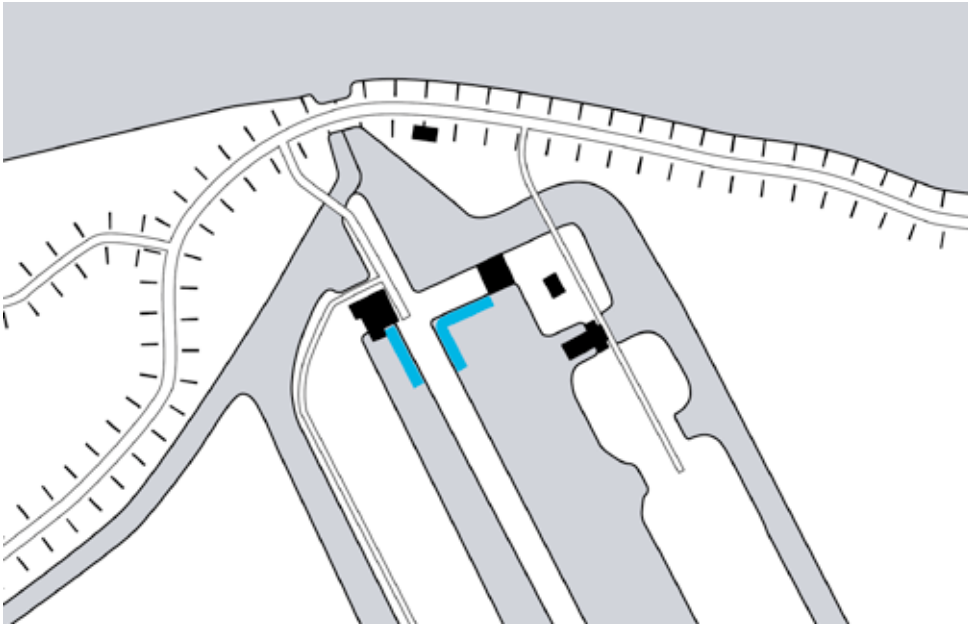
De wandelverbinding tussen de Middelkade en gemaal Wisboom wordt verbeterd en aantrekkelijker gemaakt. Aanleg van een directe verbinding met een lage brug over het water wordt onderzocht als onderdeel van het ontwerp van het bezoekerscentrum. Randvoorwaarde is dat deze beperkt zichtbaar is vanaf de rivierdijk, en duidelijk herkenbaar is als latere toevoeging, onderdeel van het 'bezoekerslandschap'.

De eenheid van de dwarskade aan weerszijden van gemaal Kok wordt versterkt door een aantal maatregelen. Natuurlijk moet het waterschap de mogelijkheid houden om het gemaal af te kunnen sluiten. Maar de hoeveelheid hekken kan echter verminderd worden als de doorgaande route hier verval.

Doordat er geen bussen meer hoeven te draaien volstaat bovendien een smaller pad op de dwarskade. Ook ten oosten van gemaal Kok wordt de kade 'vergroend' door toepassing van grasbetonsteen. De hiërarchie tussen de Middelkade en de dwarskade komt hierdoor beter tot expressie. De bomen op de dwarskade worden verwijderd. Gemaal Kok komt door deze maatregelen beter in de ruimte te staan en wordt meer betrokken in het 'verhaal van Kinderdijk'. Wanneer de doorgaande wandelroute over het gemaal verval ontstaat de

De lange rechte lijn van de Middelkade herstellen

Beide Waterschappen zichtbaar aan begin van Middelkade

mogelijkheid om de dekplaten boven de vijzels te verwijderen. Vanaf de omgeving ontstaat zo een beter zicht op het gemaal als werkend onderdeel van het watersysteem.

Omgeving Wisboom - machinistenwoningen

Het Wisboomgemaal houdt zijn bestemming als expositieruimte voor het gehele Werelderfgoed. Zolang het bezoekerscentrum nog niet functioneert, wordt hier mogelijk (tijdelijk) een beperkte horecavoorziening aan gekoppeld in de vorm van een terras aan het water. Een vernieuwde steiger maakt het geplande vervoer over water naar de nieuwe bezoekmolens mogelijk.

Op dit moment is nog één van beide oorspronkelijke machinistenwoningen bewoond. De andere woning is in gebruik als kantoor van de SWEK. Wanneer de woonfunctie (en daarmee de tuin tot aan de waterrand) in de toekomst mogelijk vervalt, kan de route vanuit de dwarskade naar gemaal Wisboom aanmerkelijk verbeterd worden. Beide machinistenwoningen en bijbehorende schuren en terreinen moeten beschikbaar blijven voor waterstaatsdoeleinden. Andere bestemmigen moeten hiermee afgestemd worden. Een mogelijkheid zou zijn om juist hier een (tijdelijke) expositie over de gemalen in te richten.

De cultuurhistorische waarde van de werkplaats naast de machinistenwoning en de schuren bij het Wisboomgemaal moet worden onderzocht. Indien deze

gering is, is het aan te bevelen deze te verwijderen (indien mogelijk ook de transformatorhuisjes) om het ensemble van de historische bebouwing beter tot zijn recht te laten komen.

Omgeving verdwenen hulpgemaal

Het terrein ten zuiden van gemaal Wisboom biedt bijzondere kansen. Hier stond tot van 1953 tot 1995 een elektrisch hulpgemaal, als aanvulling op gemaal Wisboom. Voorgesteld wordt de contouren van het water te versterken om de positie van het oude gemaal te benadrukken. Hiermee is dan meteen een overgang tussen het boomrijke en het open gebied gemarkeerd. De parkeerplaats van de molenaars kan dan in noordelijke richting verschuiven, zodat deze ten opzichte van de huidige situatie veel minder de aandacht trekt, bijvoorbeeld vanaf de Middelkade. Verder wordt voorgesteld de zijde aan de Waterschap op termijn om te vormen tot boomweide, een ideale picknickplek en locatie voor incidenteel gebruik, bijzondere evenementen. Verder biedt een zorgvuldig ingepast gebouw ruimte aan diverse functies, waaronder opslagruimte (fietsen e.d.). Hierbij wordt minimaal de ruimte teruggebracht die verloren gaat door eventuele sloop van de werkplaats. Als aanvulling hierop zal hergebruik van de bestaande schuren in de oude boomgaard worden onderzocht. Het spreekt voor zich dat ook dit gebouw van uitzonderlijke architectonische kwaliteit is, in samenhang

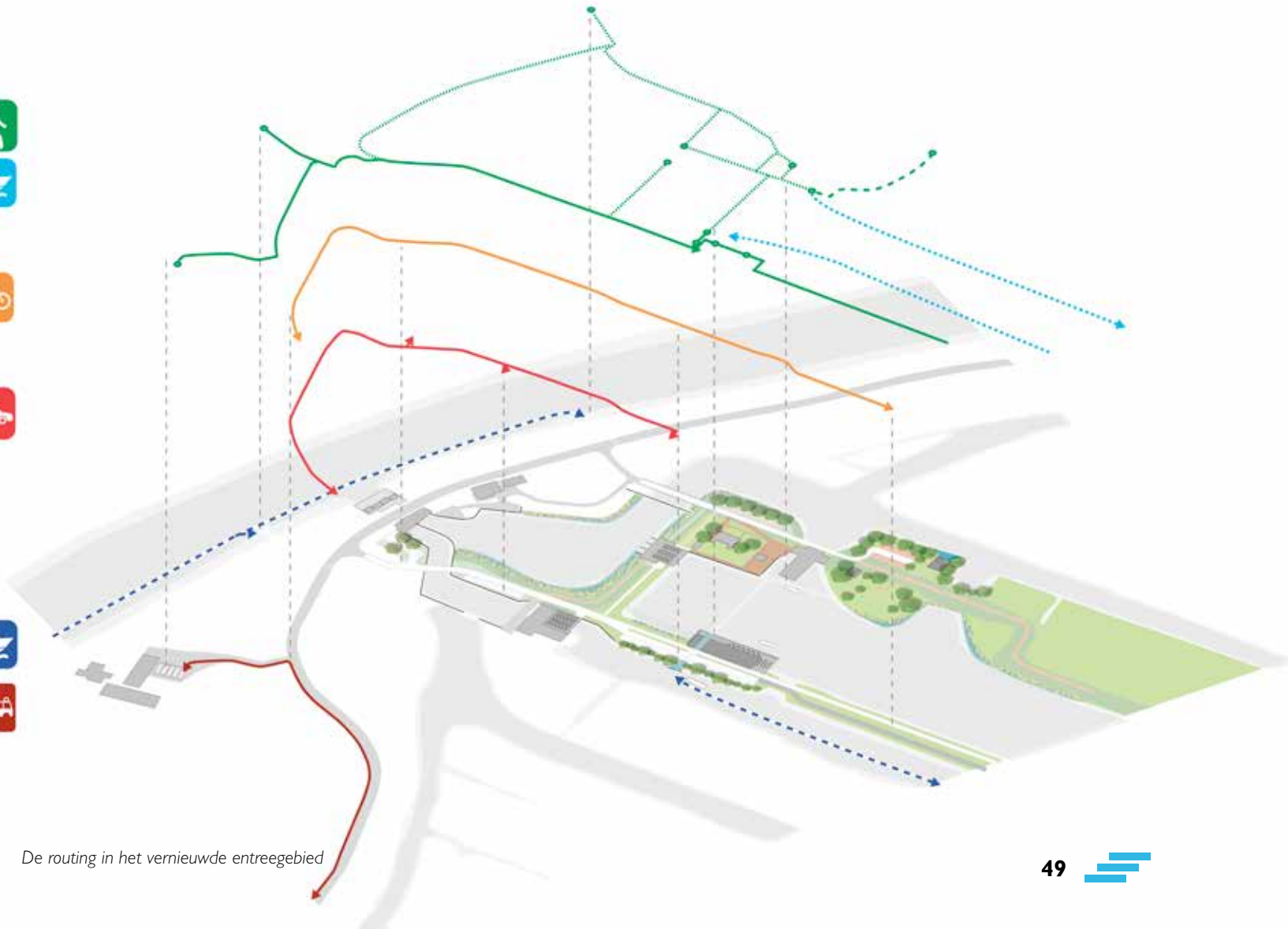
Legenda

- bezoekerscentrum, werkschuur
- toegangsweg/ voetpad (asfalt, afgestrooid met split)
- fietspad (asfalt)
- plein en paden (gebakken klinkers)
- pad molenkade (halfverharding)
- grasbeton
- aanlegsteiger (hout)
- parkeerplaats
- boom
- grasland
- rietoever
- kade
- water
- weg
- bestaand gebouw

ontworpen met het bezoekerscentrum en herkenbaar als nieuwe toevoeging aan het historische landschap. Een bijzondere kans is de combinatie met een uitkijplatform dat uitzicht biedt over de hoge boezem van de Overwaard. Van hieruit kan ook de natuurwaarde van de Hoge Boezem als onderdeel van het complete verhaal van Kinderdijk over het voetlicht gebracht worden.

Gemaal Smit

Gemaal Smit is uiterst functioneel vormgegeven, zonder overbodige architectonische details. De enorme vijzels maken echter indruk, en eenmaal in werking zijn deze een echte publiekstrekker. De ruimtelijke aansluiting van het gemaal op de Middelkade kan echter beter. Voorgesteld wordt het gebouw van een fraaiere rand te voorzien van waar de vijzels bekeken kunnen worden. Ook de vormgeving van de hekwerken verdient daarbij aandacht. Op dit moment voert het waterschap een studie uit naar de toekomst van het gemaal. De pompen en de bediening daarvan zijn aan modernisering toe. Naar verwachting betreft het een aanpassing 'onder de motorkap': het gebouw zal in zijn huidige vorm waarschijnlijk blijven staan.

De routing in het vernieuwde entreegebied

4.2 Maatregelen in het entreegebied verbeeld

De fotomontages verbeelden de bestaande en de nieuwe situatie vanuit verschillende standpunten in het entreegebied.

Het bezoekerscentrum is niet doorontworpen, maar ingetekend om een indruk te geven van de maat en schaal.

Gebiedsvisie Kinderdijk

verwijder boom om gemalen en historisch erfgoed ruimtelijk te accentueren

maak de lichtarmaturen onderdeel van de huisstijl

verwijder boom om gemalen en historisch erfgoed ruimtelijk te accentueren

integreer infoborden in bezoekerscentrum

busverkeer wordt geweerd van de Middelkade, de keerstrook wordt vervangen door gras.

bebording waar mogelijk verwijderen of vervangen door borden in huisstijl

Om de Middelkade te accentueren is het wenselijk deze vrij te maken van bebouwing.

Parkeerplaatsen worden verplaatst naar rechter (Nederwaardse) zijde Middelkade

Gebiedsvisie Kinderdijk

verwijder opgaande vegetatie (o.z. heg) rond hevel om de doorlopende lange lijn van de middelkade te accentueren

integreer infobord in bezoekerscentrum

integreer vlaggenmasten in bezoekerscentrum

verwijder bomen om het gemaal en de relatie tot achterliggende historische gebouwen te accentueren

verwijder zonnepanelen van historisch gebouw, integreer in bezoekerscentrum

verwijder schuur om de gemalen en historische gebouwen ruimtelijk te accentueren

verbeter uitstraling of verwijder gebouw om de gemalen en historische gebouwen ruimtelijk te accentueren

vervang de bestaande stelger

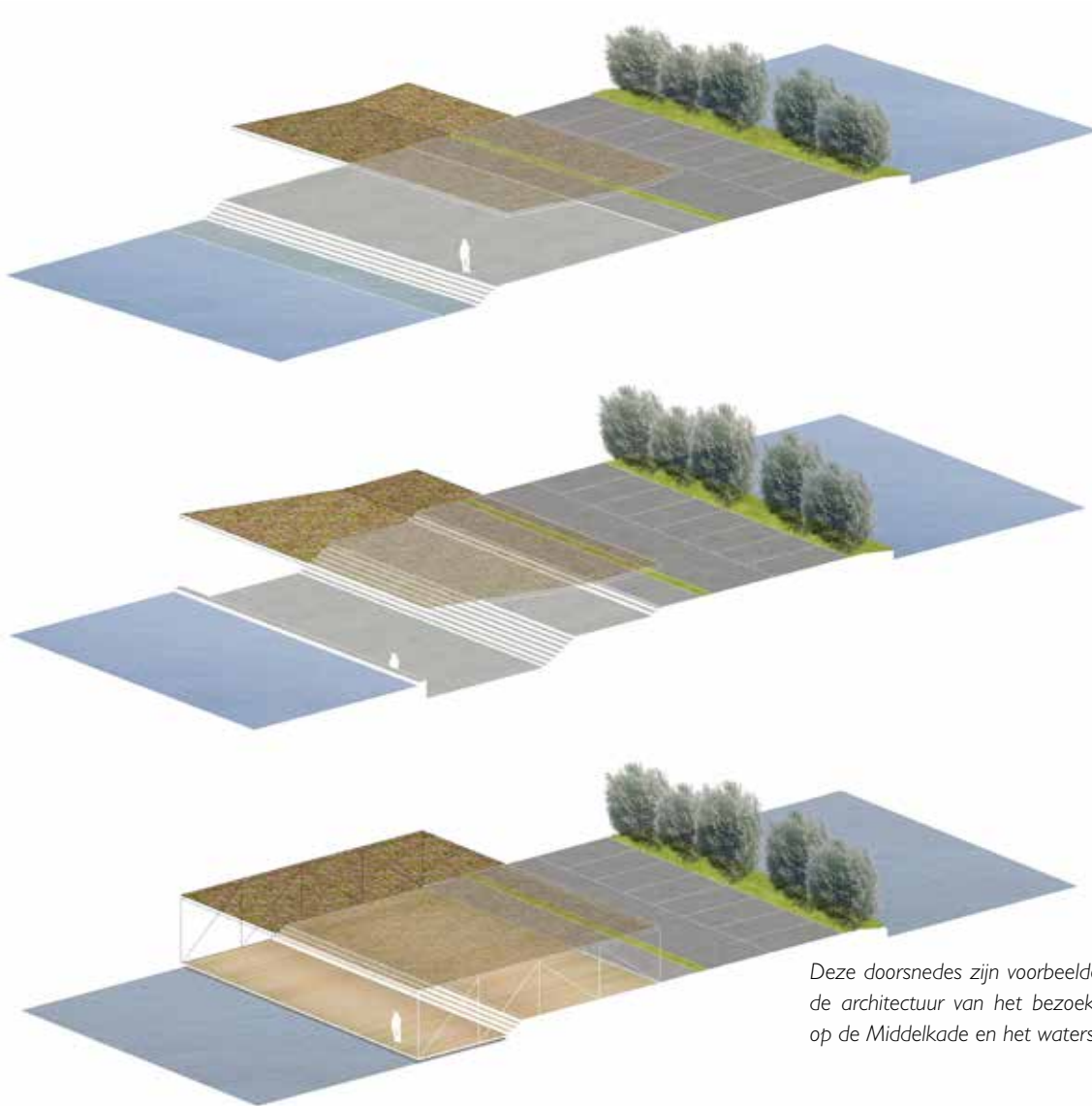
4.3 Uitwerking bezoekerscentrum en Middelkade

Inzoom op de plankaart van de entreezone, ontwerpprincipes en oppervlaktestudie van de mogelijke inrichting van het bezoekerscentrum.

Oppervlaktestudie inrichting bezoekerscentrum, dat ruimte moet bieden aan: kassa, souvenirwinkel met berging, horeca, keuken en berging, toiletten. De buitenruimte biedt plek aan terras en aanlegsteigers.

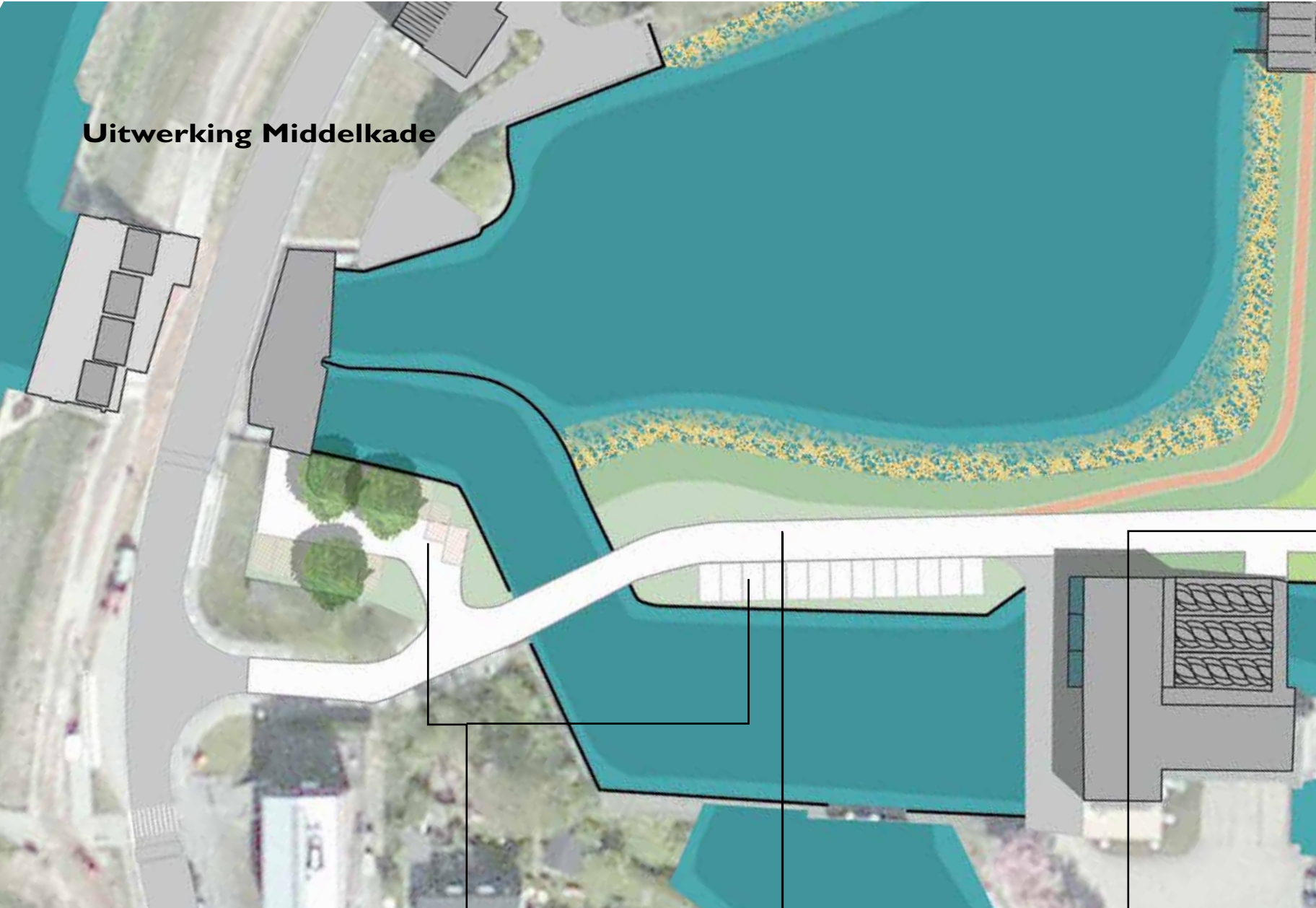
De parkeerplaats (voor auto's en fietsen) op de Middelkade functioneert ook als evenemententerrein.

Deze doorsnedes zijn voorbeelden van de manier waarop de architectuur van het bezoekerscentrum kan reageren op de Middelkade en het watersysteem van Kinderdijk

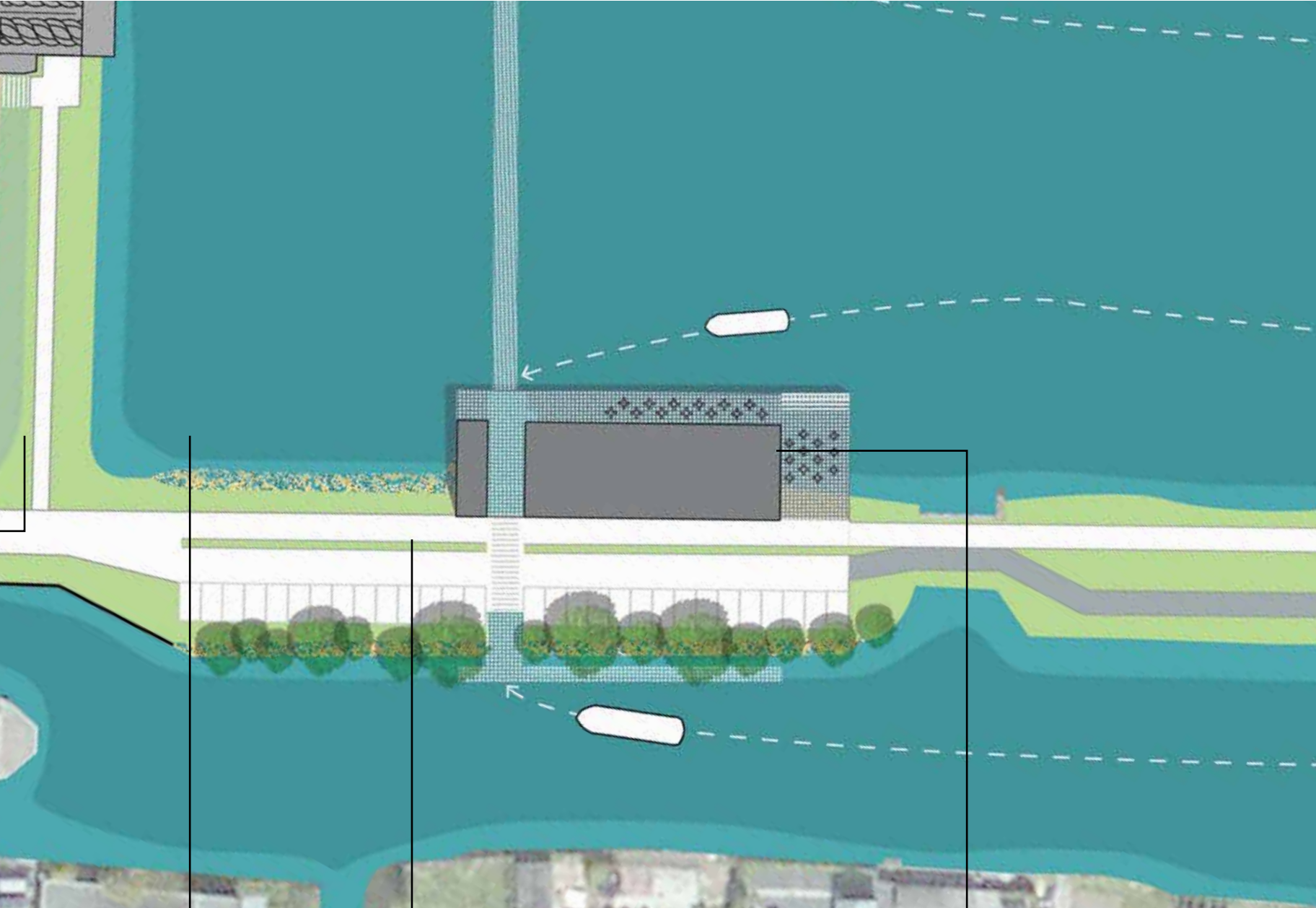
Uitwerking Middelkade

Handhaven parkeerplaatsen

Eén type bestrating (afgestrooid asfalt)
voor alle verkeer

Verwijderen keerstrook en bomen, aanbrengen gras.

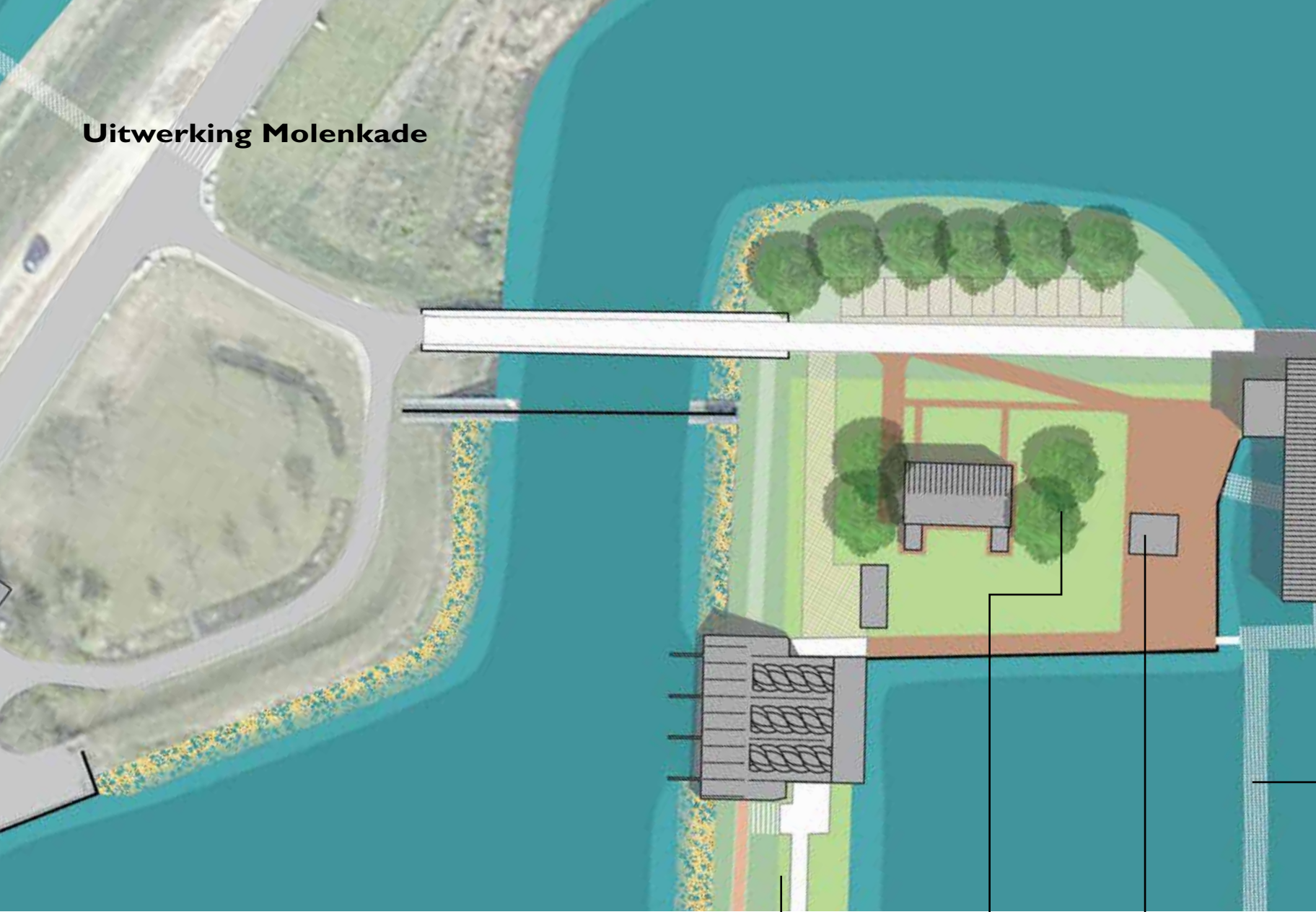

De Middelkade wordt versmald tot zijn oorspronkelijke profiel

De as van de Middelkade wordt vrijgemaakt van parkeren en bebouwing. De strook gras in de bestrating benadrukt de lengte van de Middelkade. Aan Nederwaardse zijde is ruimte voor een parkeerstrook voor auto's en fietsen

Het bezoekerscentrum ligt deels op de kade, deels in het water

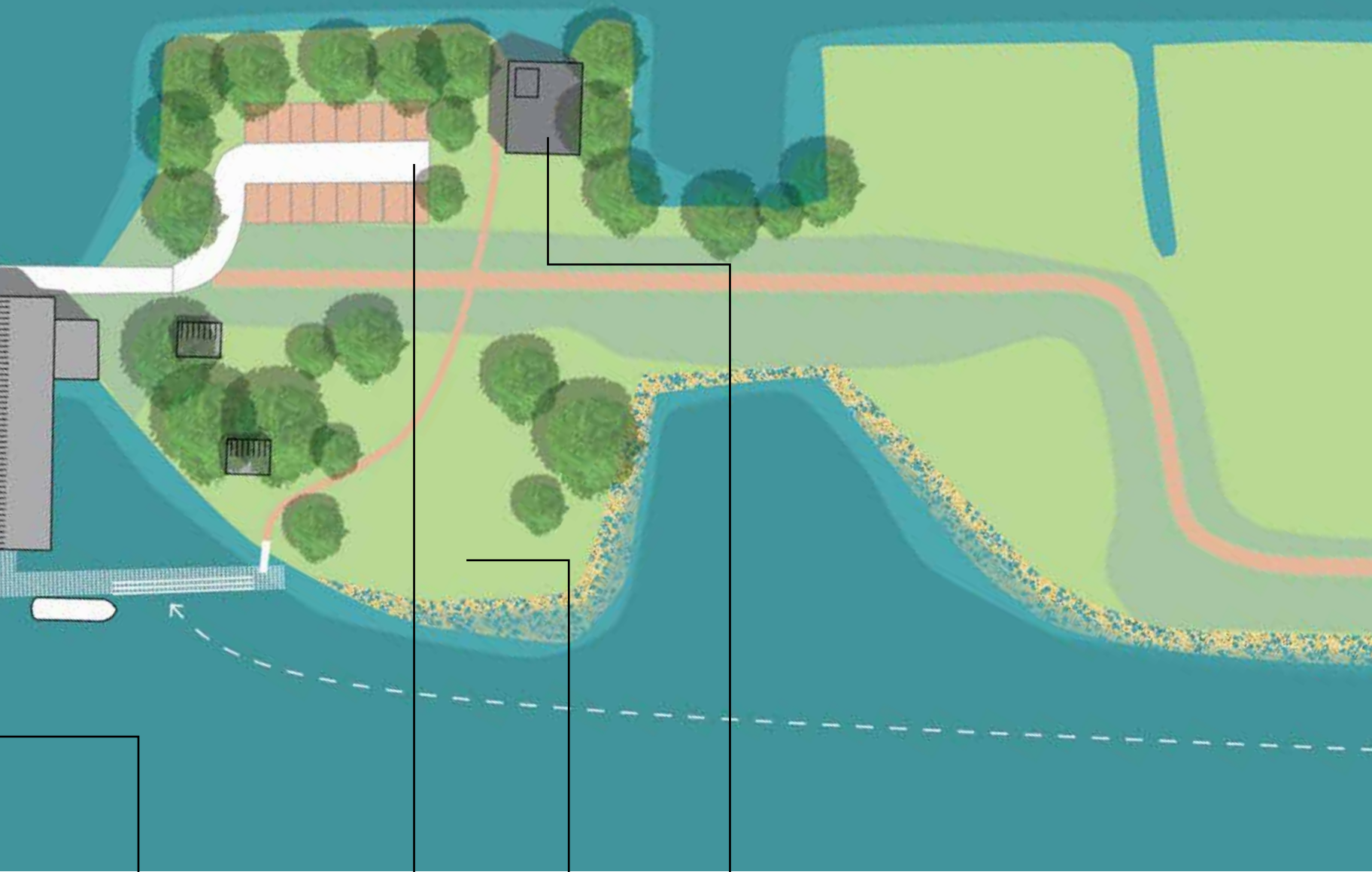
Uitwerking Molenkade

Vijzels Kokgemaal zichtbaar

Verwijderen schuren zonder historische waarde en herinrichting erf

Inpassen transformatorhuisjes

Brug verbindt Middelkade met Wisboomgemaal

Parkeerplaats molenbewoners

Picknickweide

Werkschuur en vogelkijktoren

4.4 Huisstijl

De SWEK heeft in 2013 vernieuwingen doorgevoerd in de huisstijl voor het Werelderfgoed Kinderdijk. Het logo en de website zijn geheel vernieuwd en er is een nieuwe bewegwijzering, bestaande uit robuuste houten informatiezuilen. Deze stijl kan worden doorgezet in het meubilair, de verlichting, materialisatie van gebouwen en verharding, etc.

Referentiebeeld: meubilair in zelfde vormgeving als bewegwijzering

De kernbegrippen bij de huisstijl zijn: robuust, natuurlijk, duurzaam, sober. Materialen en kleuren: hout, staal, zwart. Accenten en bebording in de blauwe kleur uit het logo van Kinderdijk.

De bewegwijzering heeft een hoge kwaliteitsstandaard, die ook voor alle andere activiteiten moet gaan gelden

Voetpad uitgevoerd in asfalt, afgestrooid met split

Asfalt voor het fietspad

Grasbetontegels op de parkeerplaatsen voor medewerkers en toegangsweg naar gemaal Kok

Bestrating van (oud)gebakken klinkers bij Wisboomgemaal

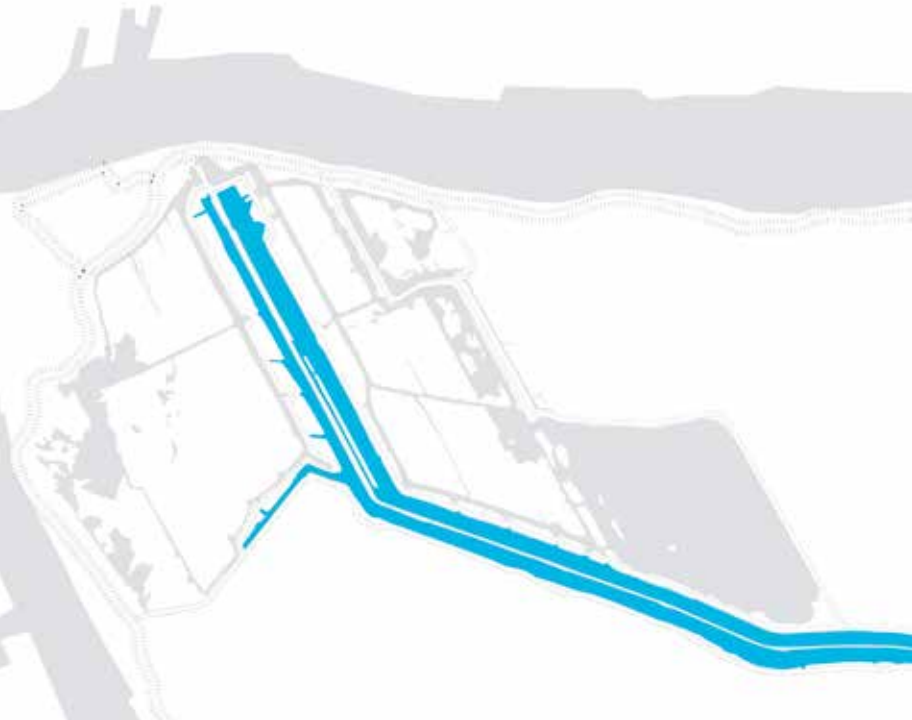

Beeldkwaliteit

In het hoofdstuk beeldkwaliteit worden per landschappelijk onderdeel van het Werelderfgoed Kinderdijk concrete uitspraken gedaan over de gewenste beeldkwaliteit.

5 Beeldkwaliteit

5.1 Lage boezem

Het Nieuwe Waterschap en het Groot- of Achterwaterschap vormen de lage boezem van resp. Nederwaard en Overwaard. Deze vormen, na de polders, het oudste element in het afwateringssysteem van Kinderdijk. Beide watergangen zijn in de 14^e eeuw gegraven als afwateringskanaal. en werden oorspronkelijk direct af op de Lek. Hier zijn later stappen aan toegevoegd, zoals de hoge boezems en recent de maalkommen en extra gemaal in de Lekdijk. De relatie tussen Lek, dijk en Waterschappen is ondanks de plaatsing van de gemalen nog steeds functioneel en als zodanig goed waarneembaar.

Beide waterlopen hebben een zeer continu karakter, door de lange rechte stukken en over grote lengte gelijke breedte. De oevers worden gekenmerkt door grastaluds en rietkragen. Verspreid langs de Middeldkade liggen vissteigers en kanosteigers. Ter hoogte van de bezoekmolen en het Wisboomgemaal ligt een aanlegsteiger voor rondvaartschepen in het Groot- of Achterwaterschap. Ook in het Nieuwe waterschap liggen enkele steigers. De beide Waterschappen

zijn beleefbaar vanaf het water en het pad op de Middelhade, de kade die de kanalen van elkaar scheidt. Het Nieuwe Waterschap wordt drie keer door een brug gekruist. Over het Nieuwe Waterschap kan per boot Alblasserdam bereikt worden. In beide Waterschappen geldt een aanmeerverbod.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- Behoud het karakter van de Waterschappen als historisch afwateringskanaal: een sterk lineaire waterloop met begeleidende kades,
- Denk bij aanpassingen vanuit de gehele lijn. Voorkom incidenten die inbreuk doen op het dwarsprofiel van doorgaande waterlopen. Voorkomen moet worden dat de herkenbaarheid van de waterloop verstoord raakt.
- Behoud continuïteit en eenheid in de inrichting van de oevers: grastaluds met rietkragen. Breng geen begeleidende opgaande beplanting aan.
- Behoud de beleefbaarheid van het water door behoud van de toegankelijkheid van de Middelhade. De oevers zijn, waar mogelijk, openbaar toegankelijk.
- Behoud zicht op het water.
- Behoud eenheid in vormgeving van de bruggen, en eenheid in materiaalkeuze en kleurgebruik. Kies voor een donkere kleurstelling, bij voorkeur zwart, of laat hout onbeschilderd. Bruggen zijn doorvaarbaar.
- Behoud eenheid in vormgeving van steigers. Plaats de steiger laag bij het water, dichtbij de oever; in de rietkraag. Als het nodig is een steiger af te sluiten, plaats het hek boven de waterlijn/grens talud - riet.

Elementen aan het water zijn van ver zichtbaar.

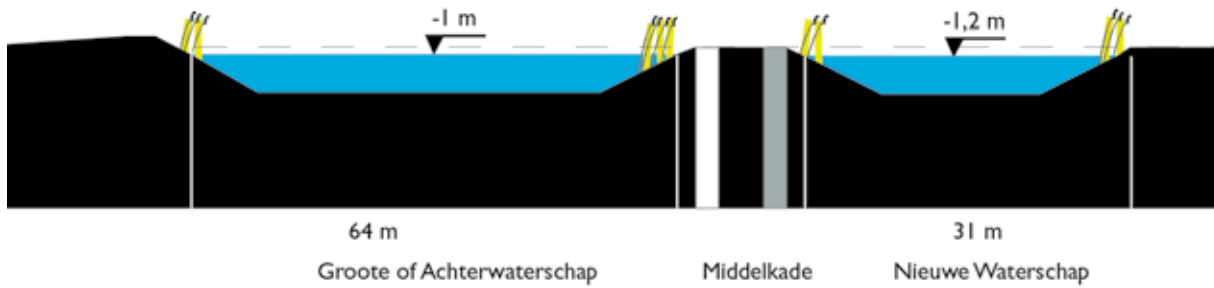

Bescheiden steigers bij visstekken

Behoud zichtrelatie tussen Lekdijk en Grootte of Achterwaterschap

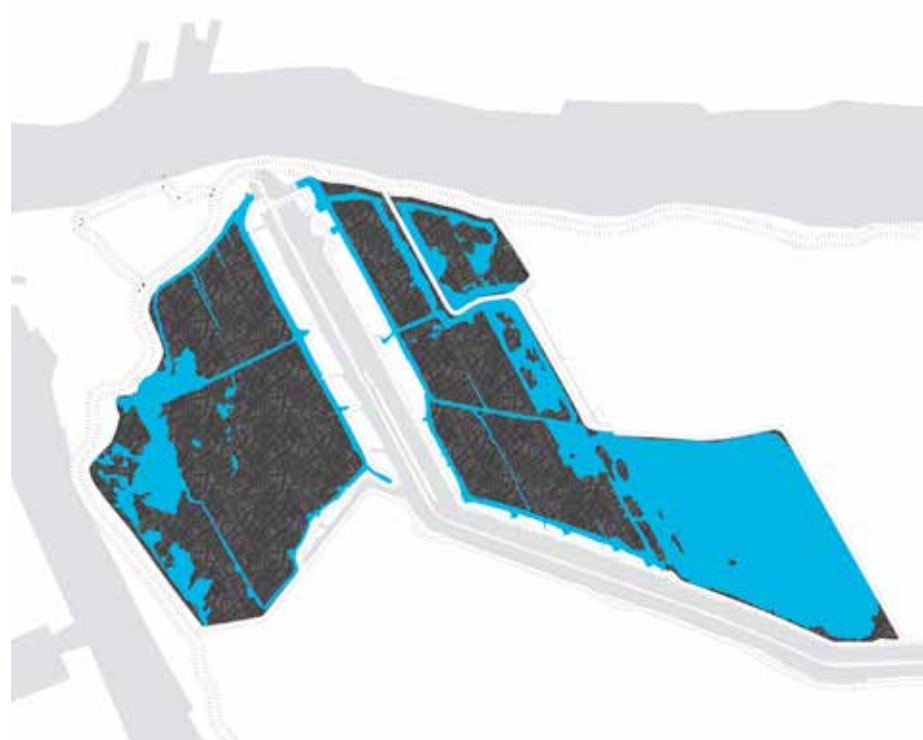

5.2 Hoge boezem

De Hooge Boezem van de Overwaard en de Hooge Boezem van de Nederwaard zijn begin 17^e eeuw ingericht als bergboezem. Sinds de aanleg is het belangrijkste gebruik waterbeheer. Door de hoge waterstanden zijn in beide boezems rietlanden ontstaan. De rietlanden hebben een hoge natuurwaarde, o.a. als broed- en rustgebied voor riet- en watervogels. Behoud van de natuurwaarden staat in deze gebieden voorop. Met name in de Hooge Boezem van de Overwaard zijn grote plassen ontstaan. Naast de slechte waterkwaliteit bedreigen ook deze watermassa's de rietlanden.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- Ga de achteruitgang van het rietland in de Hooge Boezem van de Overwaard tegen. In het kader van het natuurbeheerplan wordt onderzocht welke maatregelen hiertoe genomen kunnen worden. Van belang is dat maatregelen de leesbaarheid van de boezem als historisch-waterstaatkundig element niet aantasten.
- Ten behoeve van de zwarte stern en het porseleinhoen is uitbreiding van pioniermoeras noodzakelijk. Hiervoor zijn mogelijkheden in de Polder Nieuw-Lekkerland en de Polder Blokweer door een combinatie van kruidenrijk en faunarijk grasland met plas – drasoever. Houdt bij de inrichting het karakter van de polder intact (zie Polder).

- Vergroot de beleefbaarheid van de hoge boezems door het plaatsen van een kijkhut nabij het Wisboomgemaal.
- Om de vogels in met name de Hooge Boezem van de Overwaard niet te verstoren worden de boezemkades niet opengesteld voor publiek
- Betrek de natuurwaarden, met de nadruk op de Natura 2000-waarden, geïntegreerd in de expositie van het Werelderfgoed. Het gaat dan om de relatie boezembeheer – vogels van de oer-Hollandse polder: de 7 kwalificerende vogelsoorten (zie bijlage 2)
- Integreer de informatie m.b.t. de natuurwaarden meer in de actieve informatievoorziening: rondleidingen met zowel natuur- als historische aspecten. Onder begeleiding van een natuurgids kunnen in de Hooge Boezem van de Nederwaard rondleidingen georganiseerd worden.

Riet en water in de hoge boezem

5.3 Boezem Nieuw-Lekkerland

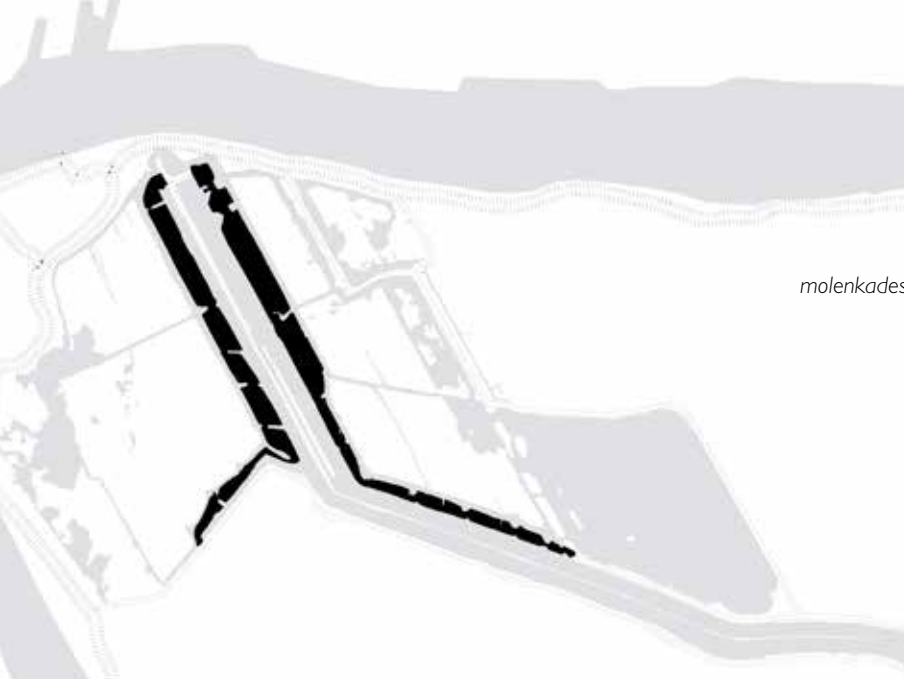
In de polder Nieuw-Lekkerland liggen er kansen de ontwikkeling van natuurwaarden, zoals pioniermoeras, te combineren met vergroting van de herkenbaarheid van de lage boezem, door deze weer van een kade aan de oostkant te voorzien. Voor het Werelderfgoed betekent dat gedeeltelijk herstel van de herkenbaarheid van de Lekkerlandse boezem, het derde boezemsysteem in het gebied.

De SWEK heeft de ambitie de 20e molen op termijn te herbouwen met 18e eeuwse technieken. Deze molen ligt eveneens in het boezemsysteem van Nieuw-Lekkerland. Dit project kan tevens fungeren als opleidingslocatie voor molenrestaurateurs.

Huidige situatie lage boezem Nieuw-Lekkerland

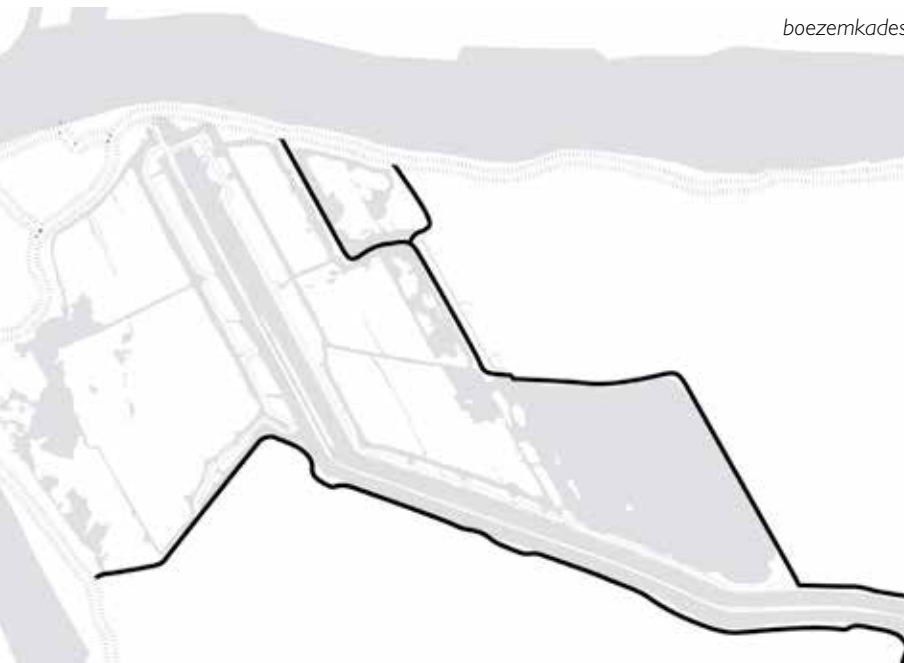

molenkades

5.4 Molenkades en boezemkades

Rond de lage boezem van de Waterschappen zijn in de 15^e of begin 16^e eeuw boezemkades aangelegd om de capaciteit te vergroten. Hetzelfde gebeurde bij de hoge boezems in de 18^e eeuw, gelijktijdig met de bouw van de windmolens. Deze boezemkades hebben primair een waterkerende functie. De kades zijn van oorsprong niet beplant, kruin en taluds zijn begroeid met gras. De kades werden van oudsher begraasd door geiten en later zeer extensief gemaaid, waardoor ze zeer bloemrijk waren. Waarschijnlijk is de zaadbank nog aanwezig en kan de botanische kwaliteit door zorgvuldig, zeer extensief beheer worden hersteld. Op een groot deel van de boezemkades ligt geen weg of pad.

boezemkades

De functie van de Molenkades blijft ongewijzigd. Ze zijn alleen toegankelijk voor bewoners van de molens, via een smal verhard pad op de kade. Behoud van de waarde als werelderfgoed en beschermd gezicht staat voorop.

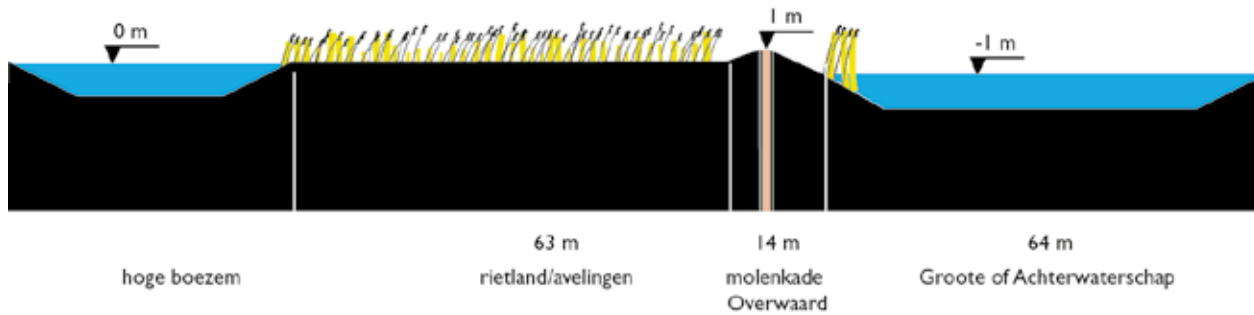
Beeldkwaliteitsprincipes:

- Behoud het smalle profiel van de molenkades
- Behoud de met riet begroeide avelingen langs de molenkades. Verwijder opschot van bomen en struweel.
- Kruin en taluds van de kades kennen een zeer extensief maai-beheer (max 2x/jaar). Rond de molenerven is het maai-beheer intensiever.

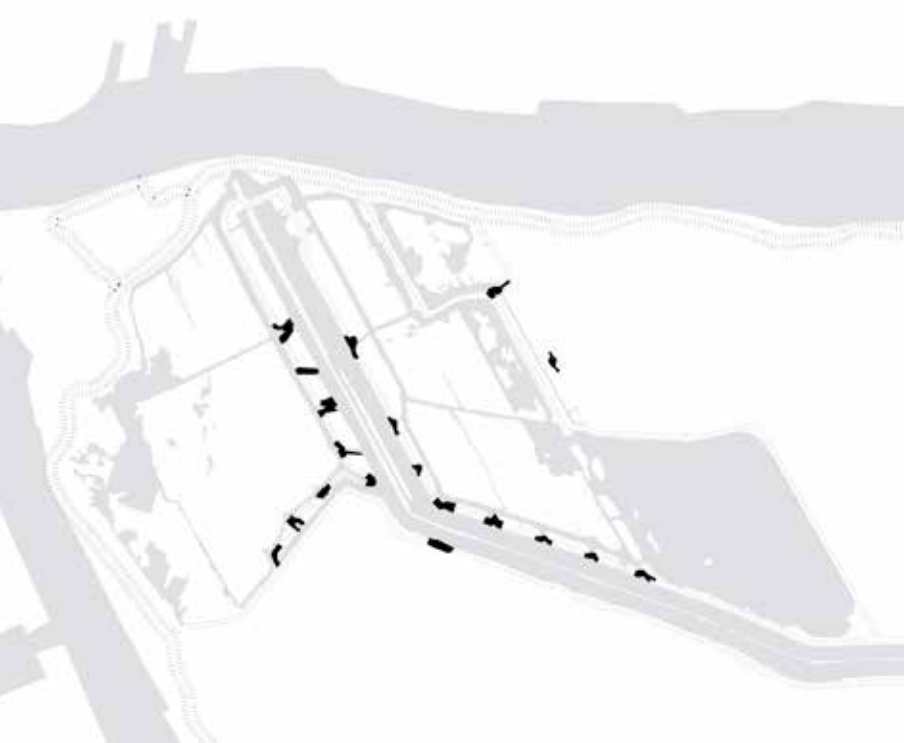
- Versterk botanische waarde door verbeteren van het beheer.
- Bij voorkeur geen hekwerken op de kades. Indien een hek noodzakelijk is deze uitvoeren in zwart hout.
- Verharde paden op de kades uitvoeren met halfverharding (schelpen of split), of gebakken ijsselklinkers.

Referentiebeeld bestraat karrenspoor

Doorsnede Molenkade Overwaard

5.5 Molenerven

Het huidige gebruik van de molens en molenerven blijft gehandhaafd. Bij wijzigingen in gebruik staat behoud van het historische karakter centraal. De inrichting van het molenerf is dienstbaar aan de gecombineerde functie van de molen als gemaal en woning. Hierdoor zijn er op het erf bijgebouwen te vinden zoals schuren, bakhuisjes, stookhuisjes, kakhuisjes en kippenhokken, en zijn delen ingericht als tuin, moestuin of boomgaard. Aan het water ligt soms nog een boenstoep. Van deze gebouwtjes is het stookhok het meest authentiek en nog op elk erf van de Nederwaard aanwezig. Deze heeft t.o.v. de molen en de voorwaterloop een vaste plek aan de kade. De

orientatie is parallel aan de molenkade. De schuren zijn vaak 20e eeuws. Van oorsprong stond er waarschijnlijk één per erf, terwijl op sommige erven er nu meerdere staan. Een uitgebreide inventarisatie van de molenerven is in 2013 verricht (Landschap en erfgoed Zuid-Holland). Hierin wordt per molenerf beschreven wat de uitgangspunten zijn voor behoud en ontwikkeling. Het erf van Nederwaard kan als exemplarisch gezien worden. Een omschrijving hiervan is opgenomen in bijlage 3.

Uit oogpunt van behoud van cultuurhistorische waarde en ruimtelijke kwaliteit is het van belang voor toekomstige (ver-)bouw- en aanlegactiviteiten een beperkte catalogus van materialen en kleuren te voeren.

Naast de huidige bezoekmolen worden twee extra molens opengesteld voor bezoekers. In de molens of bijgebouwen is ruimte voor de functies kaartverkoop, kleinschalige horeca (kiosk), en souvenirverkoop. Bij de bezoekmolens en aan de Middelhok worden aanlegsteigers geplaatst tbv aanmeren van rondvaartboten.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- Kleuren: sluit aan bij historisch kleurgebruik: zwart voor wanden en hekken, wit/geel voor kozijnen wit/geel/groen voor raamroeden en wit voor boeiborden en dakgoten, donker groen voor deuren en luiken. Per erf dient eenheid in kleurgebruik te zijn.

Schuur

Bakhuisje

Kippenschuur

Stoekhok

Bestrating van klinkers rond de molen

Zwart houten toegangshek

- Bij herstel van historische elementen zoals een kippenschuur, boenstoep of gemak, vormt informatie over de historische situatie, zoals locatie en bouwstijl, het uitgangspunt en worden traditionele materialen en kleuren gebruikt.
- Bij herstel of vervanging schuren: gepotdekselde zwart geschilderde houten wanden, gemetselde plint. Zadeldak, rietgedekt of gesmoorde dakpannen. Wit/geel geschilderde raamkozijnen Bij voorkeur geen extra schuren bouwen
- Bakhuisjes: behoud huidige staat: gemetselde muren, zadeldak met dakpannen
- Stookhokken: baksteen, zadeldak met dakpannen gedekt, witte kozijnen en boeiborden, groene deur
- Bestrating: gebruik traditionele bestratingsmaterialen: (oud) gebakken gele ijsselklinkers, schelpen of grind.
- Hekwerken: gebruik zo min mogelijk hekwerken, indien toegangshekken noodzakelijk zijn, zijn ze gemaakt van zwart hout. Schuttingen van hout en gaas passen niet bij het historisch karakter van de molenerven. Groene afscheidingen zoals hagen en singels en lage afrasteringen rond dierenweides zijn wel denkbaar
- Beplantingen: kies bij beplantingen voor soorten die streekeigen zijn of van oudsher van nut waren op het erf, zoals knotwilg, es, els, vlier, fruitbomen, of walnoot. Groenblijvende hagen van conifeer passen niet bij het historisch karakter van het molenerf.
- Nutsvoorzieningen zoals electriciteitskasten en gastanks bij voorkeur plaatsen uit het zicht (vanaf Middeldkade), bijvoorbeeld achter of in de schuur of het stookhok.

Vierhaag

Knotwilg

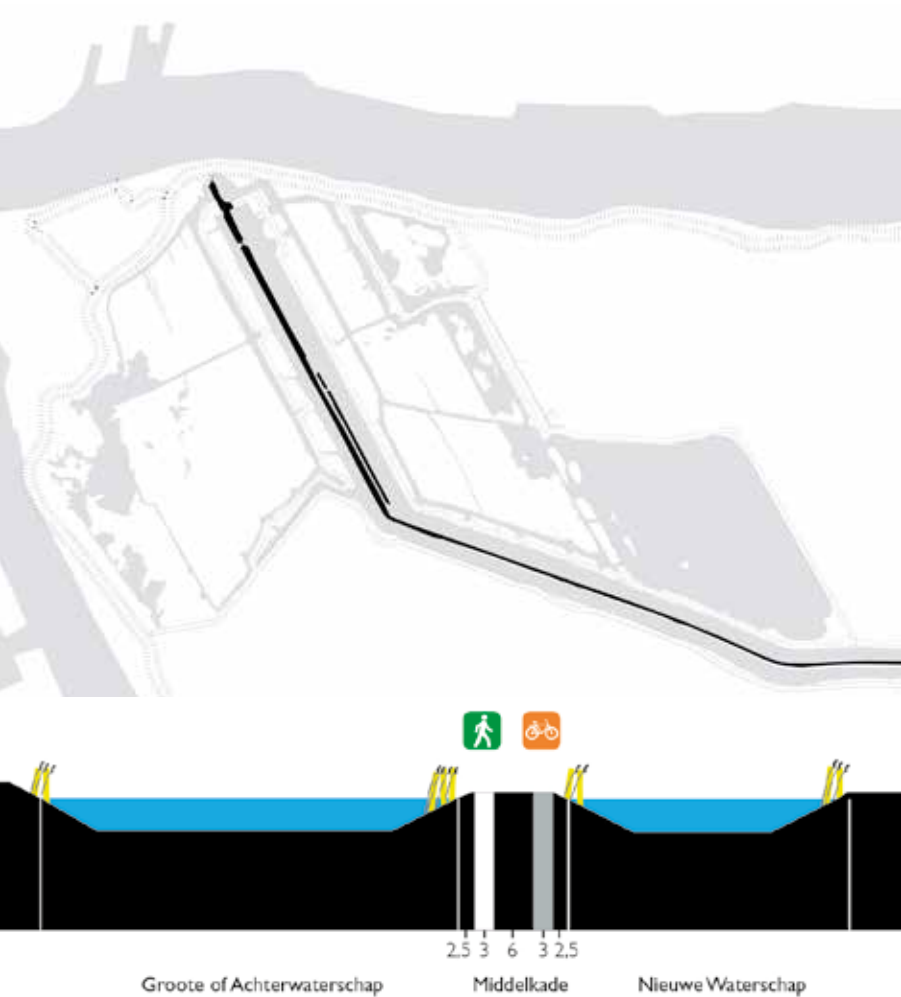

Moestuin

Boomgaard

5.6 Middelkade

De Middelkade is van oorsprong een lege scheidingskade tussen de twee afwateringssystemen. De kade heeft een sober en rechtlijnig karakter. Ingrepen op de Middelkade dragen bij aan verbetering van de uitstraling van de kade als rechte, lege lijn, die bezoekers het molenlandschap van Kinderdijk inleidt.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- De Middelkade heeft een continue profiel: grastaluds met rietkragen, op de kruin een fiets/voetpad. Op het drukke gedeelte tussen entreegebied en bezoekenmolen de gescheiden stroken voor fietsers en voetgangers handhaven, maar onderscheid maken in materiaalgebruik, zodat helderder wordt welk pad voor fietsers of voetgangers is. Hiervoor aansluiten bij ontwerp voor het entreegebied.
- meubilair en borden: sluit bij vervanging van het straatmeubilair en informatieborden aan bij de nieuwe huisstijl. Wanneer bij rustplekken verharding toegepast wordt, sluit dan aan bij de verharding voor voetgangers in het entreegebied.
- Op de Middelkade geen bomen en struiken, deze belemmeren het zicht op het molenlandschap.
- Versterk botanische waarde door maaibeheer gericht op bloemrijk grasland.

Huidige situatie Middelkade

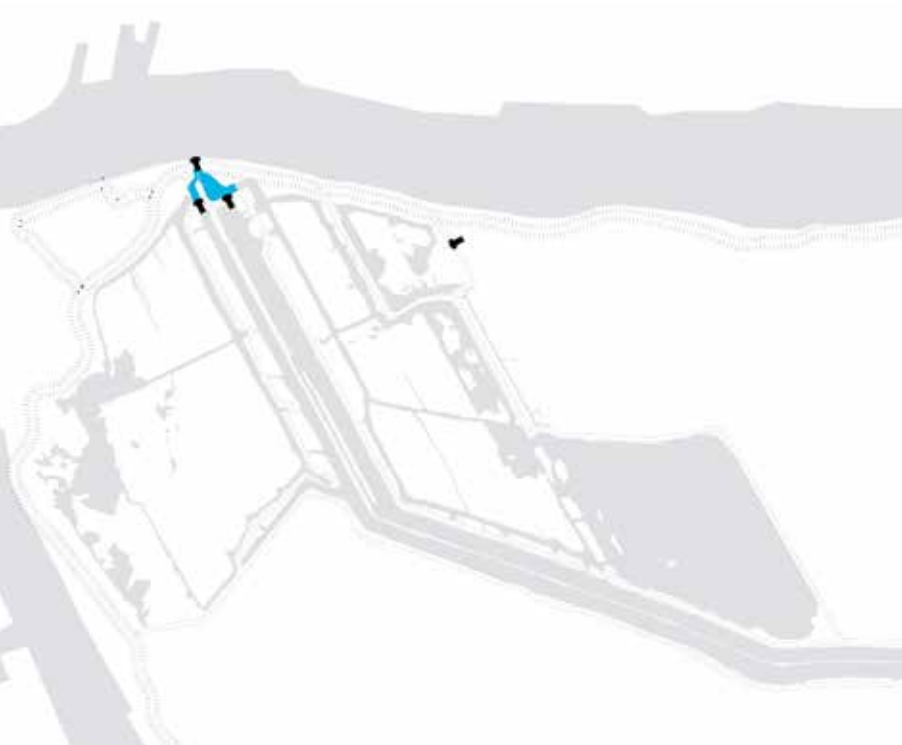
Referentiebeeld pad Middelkade.

De gescheiden fiets- en voetpaden op de Middelkade ook onderscheidend maken in verschijning

De haag bij de hevel in de Middelkade verhindert vrij zicht op het molenlandschap. Deze dient verwijderd te worden. De techniek van het waterbeheer mag zichtbaar aanwezig zijn.

5.7 Gemalen

De moderne gemalen vormen een onderdeel van het Werelderfgoed. Het ontwerp van de gebouwen is vooral gericht op de waterstaatsfunctie. Opvallend daarbij is dat het mechaniek -en daarmee de werking-zichtbaar is gemaakt. De functie van de gemalen in het watersysteem moet voor bezoekers verder verduidelijkt worden. Hiervoor is een verbetering in toegankelijkheid en informatievoorziening nodig.

Bij de bouw van de vijzelgemalen Smit en Kok zijn maalkommen ingericht tussen de gemalen en de Lekdijk. De maalkom bij gemaal Smit heeft een zeer technisch karakter door de toepassing van damwanden van staal en beton. Deze vormgeving sluit nauw aan bij de utilitaire architectuur van het gemaal en is noodzakelijk door de kleine afmeting van de maalkom.

Voor de maalkom bij gemaal Kok is een deel van de Grootte- of Achterwaterschap afgedamd en gekoppeld aan de Hooge Boezem van de Overwaard. De oorspronkelijke structuur is hierdoor aangetast. Wel is het hoogteverschil tussen de hoge en lage boezem vanaf de Middeldij en Lekdijk beleefbaar geworden. De inrichting sluit aan bij die van de Grootte- of Achterwaterschap: de oevers bestaan uit grastaluds met rietkragen. Een deel van de oever nabij het opvoerwerktuig in de Lekdijk, is versterkt met basalt. Op de kade rond de maalkom staan een aantal bomen van verschillende soorten die storende elementen vormen in het zicht op het molenlandschap.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- Behoud en verbeter zichtbaarheid van de techniek van het gemaal; zichtbare vijzels en motoren. Hiertoe bij gemaal Kok de vijzels zichtbaar maken (i.c.m. afsluiten passage) en de kade toegankelijk maken met een pad en trap.
- Voorzie de gemalen van informatieborden met uitleg over de werking, aansluitend op de huisstijl.
- De inrichting van de maalkommen komt primair voort uit waterhuishoudkundige eisen. Bij een utilitaire inrichting past een strakke vormgeving van de kades, met gemaaide taluds, betonnen en stalen damwanden.
- Bomen op de kade rond de maalkom van gemaal Kok verwijderen

5.8 Polder

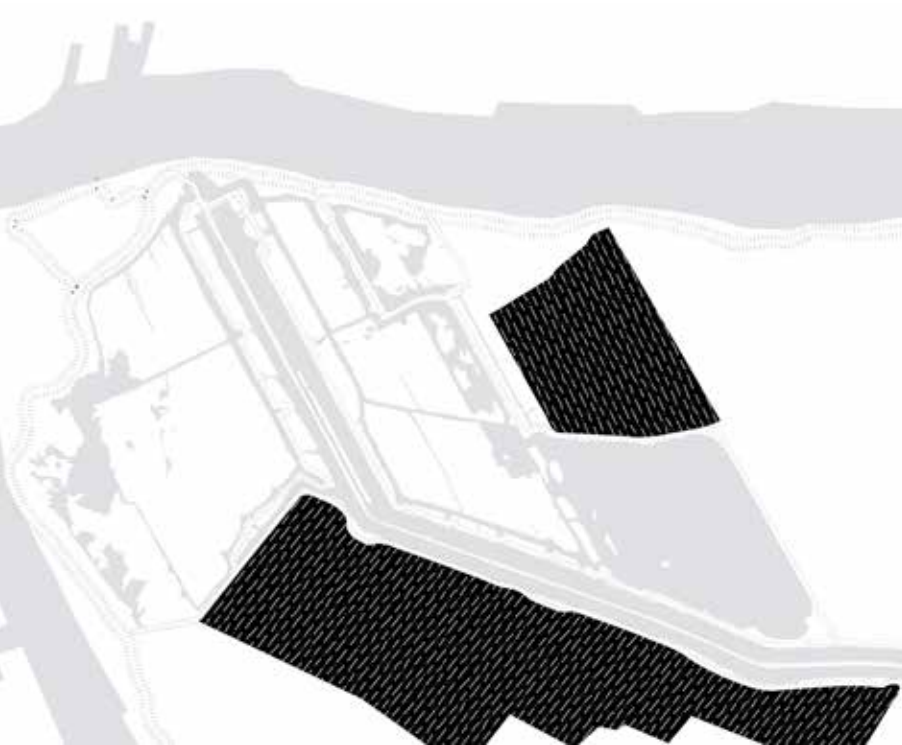

De techniek van de gemalen is voor de bezoekers zichtbaar (gemaal Smit)

Maak de kade toegankelijk, zodat de bezoeker een blik in het gemaal kan werpen

De polders Blokweer en Nieuw-Lekkerland vormen de laagste en oudste stap in het watersysteem van Kinderdijk. Beide polders kenmerken zich door hun grote openheid, met name in oost-westrichting, en eenheid in uiterlijk. Bomen zijn nagenoeg afwezig, op enkele knotwilgen na. De openheid is van waarde en betekenis voor het Werelderfgoed: tussen de poldermolens en de boezemmolens moest een onbelemmerde zichtrelatie zijn.

De verkaveling bestaat uit smalle stroken, gescheiden door sloten. De poldersloten ontwateren de weidegronden. Het overtollige water werd door de poldermolens in de lage boezem gemalen. De polders zijn in gebruik als weide en hooiland en hebben een agrarisch karakter. Dit vormt een mooi contrast met het natuurlijke karakter van de rietlanden in de Hoge Boezems. De dichte aangrenzende dorpsranden met

Polder Blokweer gezien vanaf Middelkade

een gemengd bebouwd en groen karakter staan ook in contrast tot de open polders.

Beeldkwaliteitsprincipes:

- Koester de openheid.
- Behoud het verkavelingspatroon en zijn dimensionering.
- Koester het contrast met de boezemgebieden
- Koester het contrast met de dorpsranden. De dorpsranden zijn overwegend groen van karakter. Bebouwing in dorpsranden mag zichtbaar zijn, maar niet hoger dan de begroeiing aan de dorpsrand (ca 15m.) Nieuwbouw mag alleen plaatsvinden in de dorpsrand, niet in de polder.
- Het gebruik is zoveel mogelijk gericht op behoud van de karakteristieken van de polder
- Bij functieverandering naar natuur het karakter van de polder bewaren, mogelijke natuurtypes zijn extensief hooiland en grasland. Ook plas-drasoevers langs de slootkanten zijn denkbaar. Rietland en ruigtes passen niet bij het beeld van de veenweidepolder.

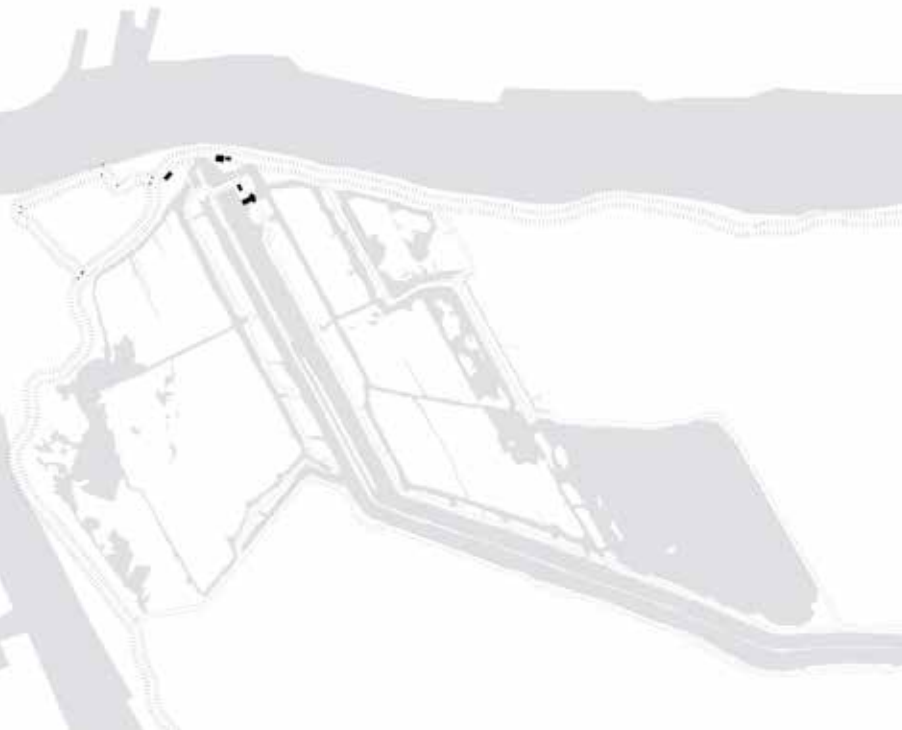

Referentiebeeld slootkanten

Referentiebeeld kruidenrijk grasland

5.9 Wisboomgemaal en andere historische gebouwen

Het Wisboomgemaal moet binnen afzienbare tijd worden gerestaureerd. Het gebouw blijft functioneren als tentoonstellingsruimte, maar moet in de toekomst ook ruimte kunnen bieden aan een horecafunctie. Andere historische gebouwen zijn de waardhuizen, dijschuur en machinistenwoningen.

De inrichting van de omgeving van het Wisboomgemaal en de machinistenwoningen van de Overwaard is uitgewerkt in het inrichtingsplan voor het entreegebied.

Beeldkwaliteitsprincipes

- Wanneer restauratie aan de orde is, deze uitvoeren met respect voor verschillende tijdslagen.
- Bijgebouwen, zoals schuren, die geen onderdeel zijn van de oorspronkelijke functie van de historische gebouwen en geen cultuurhistorische waarde hebben indien mogelijk verwijderen.
- Nutsvoorzieningen, zoals transformatorhuisjes, inpassen, door bijv gebruik te maken van historische bouwmaterialen en bouwstijlen of beplanting.

Tenslotte, wijzigingen aan monumenten, waaronder de molens en het waardhuis van de Overwaard, worden uiteraard beoordeeld door betreffende instanties (RCE, provincie, gemeente) vanuit het monumentale belang.

Stoomgemaal Wisboom

Waardhuis Overwaard

Machinistenwoningen Overwaard

Hoe verder?

6 Hoe verder?

Deze gebiedsvisie vormt een eerste stap op weg naar de toekomst van Werelderfgoed Kinderdijk. De verschillende partijen die bij de opstelling betrokken waren onderschrijven de doelstellingen en uitwerking van de visie en werken samen aan de realisatie hiervan. Hiervoor staat een aantal vervolgactiviteiten gepland:

Communicatie over de gebiedsvisie

Over de gebiedsvisie wordt breed gecommuniceerd, ter versterking van de bekendheid als breed (samenwerkende partijen) gedragen toekomstperspectief. Als vervolg vinden ook gesprekken plaats met diverse belanghebbenden in de omgeving (omwonenden en ondernemers).

Uitvoeringsprogramma gebiedsvisie

De gebiedsvisie wordt vertaald in een uitvoeringsprogramma met projecten, dat jaarlijks

geactualiseerd wordt. Deze projecten hebben in eerste instantie een verdiepend karakter. Later worden ook uitvoeringsprojecten aan het programma toegevoegd. Het uitvoeringsprogramma koppelt de projecten aan tijd, middelen en verantwoordelijken.

Uitwerking entreezone met bezoekerscentrum

Het bezoekerscentrum en de herinrichting van de entreezone vormen de belangrijkste transformaties die voortkomen uit deze gebiedsvisie. Deze transformaties moeten worden opgepakt vanuit de hoogste kwaliteitsambitie. Landschap, architectuur en interieur zijn hierbij onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hiervoor wordt een team van topontwerpers ingeschakeld, dat onder begeleiding van de siteholders en eventueel een Q-team de uitwerking ter hand zal nemen. Als onderdeel van de selectieprocedure wordt op dit moment gedacht aan een prijsvraag of meervoudige opdracht. Om de herinrichting van het entreegebied een succes

te maken is ook het verbeteren van de routing naar en door het molenlandschap Kinderdijk een opgave die gezamenlijk met de betrokken gemeenten Molenwaard en Alblasserdam verder uitgewerkt dient te worden.

Managementplan

In samenwerking met de Stichting Werelderfgoederen Nederland en de RCE wordt een managementplan opgesteld. Hierin wordt beschreven hoe beheer en bescherming van Werelderfgoed Kinderdijk is vormgegeven, welke inhoudelijke maatregelen voorzien zijn, welke organisatiestructuur daarbij hoort en hoe de financiering geregeld is.

Organisatiestructuur Werelderfgoed Kinderdijk

De verschillende partijen hebben binnen de projectgroep goed samengewerkt aan de totstandkoming van de gebiedsvisie. Voorgesteld wordt om een structureel vervolg te geven aan deze samenwerking. De eerste stap is een verkenning van organisatiestructuren bij andere werelderfgoederen. De Beemster, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Schokland vormen een goede referentie wat betreft de samenwerking tussen de siteholders. Voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie is een Q-team ingesteld van onafhankelijke deskundigen dat gevraagd en ongevraagd adviseert vanuit de integrale ontwikkelingsopgave. De RCE heeft een goed overzicht en kan het SWEK ondersteunen met de uitwerking. De organisatiestructuur wordt verankerd in het managementplan

Bestemmingsplan

In samenwerking tussen de gemeenten Molenwaard en Alblasserdam wordt een bestemmingsplan voor het gehele gebied opgesteld, waarin de bestaande kwaliteiten geborgd worden en ruimte wordt geboden aan de gewenste ontwikkelingen in het Werelderfgoed.

Handhaving

Er worden tussen de beide gemeentes, het waterschap en het SWEK nadere afspraken gemaakt over de wijze van handhaving van het gebruik van het Werelderfgoed door derden. Gestreefd wordt naar een betere regie en handhaving ten aanzien van commerciële activiteiten, varen, parkeren e.d. Het SWEK lijkt de aangewezen partij om hier een rol in te spelen. De mogelijkheden hiervoor worden onderzocht.

Verdiepingsslag alle molenerven

In de studie Molenerven Kinderdijk (Landschap en erfgoed Zuid-Holland, 2013) is een uitgebreide inventarisatie met aanbevelingen gedaan voor één van de molenerven. Uitbreiding naar alle molenerven is gewenst. Dit biedt houvast om beleid te maken (nieuw bestemmingsplan) en te handhaven.

Bijlage

I Historie

Ontwikkeling watersysteem Kinderdijk

Aanvankelijke afwatering en aanleg van de Waterschappen

De veengebieden van de Alblasserwaard zijn in de Middeleeuwen ontgonnen en bewoond geraakt. Rond 1200 was een doorlopende bedijking langs de grote rivieren de Lek in het noorden en de Merwede in het zuiden tot stand gekomen.

De ontwatering van het veen in het kader van de ontginning leidde tot klink en daarmee tot bodemdaling. Men reageerde hierop met een verdere ontwatering, die opnieuw tot klink leidde. In feite kwam een permanent proces van bodemdaling op gang, de eerste eeuwen na de ontginning nog verergerd door het gebruik van de grond voor akkerbouw.

Aanvankelijk vond de afwatering op natuurlijke wijze plaats, via sluisjes in de rivierdijken en de kades langs de kleinere natuurlijke waterlopen. De oorspronkelijke waterschappen van de Alblasserwaard, de Overwaard en de Nederwaard, legden al in de 14de eeuw elk

een kanaal aan naar Elshout, het huidige Kinderdijk. In feite betekende dit de eerste grote ingreep in het watersysteem, omdat de afwatering naar de grote rivieren Merwede, Lek en Noord op dat moment grotendeels verliep via een tussenstap, de veenriviertjes Giessen, Ammer en Alblas/Graafstroom.

Bij het laaggelegen Elshout werd voortaan het polderwater op de Lek geloosd. Het kanaal dat door de Overwaard in 1365 werd aangelegd ging het Grote of Achterwaterschap heten, het gedeeltelijk parallelle kanaal van de Nederwaard uit 1369 het Nieuwe Waterschap.

Introductie van de molenbemaling, aanleg van bergboezems

Toen het land steeds lager kwam te liggen ten opzichte van het rivierpeil werd de afwatering steeds moeilijker (alleen mogelijk bij lage waterstanden). De introductie van de windmolen hield een grote verbetering in; het water kon vanuit het lager gelegen land, de afzonderlijk polders, 'uitgeslagen' worden.

Beide genoemde lange kanalen functioneerden niet alleen om het water richting Kinderdijk af te voeren, maar ook als bergboezem –als tijdelijke wateropslag. Daartoe werden kades langs de Waterschappen aangelegd of verhoogd.

Wipwatermolen De Blokker of Blokweerse molen in de Polder Blokweer (Alblasserdam), oorspronkelijk uit ca. 1500 is een voorbeeld van de vroegste watermolens.

Om de opvang te vergroten kochten beide waterschappen grond aan bij Kinderdijk, aan weerszijden van de kanalen. Als de kanalen vol waren liet men via sluisjes deze terreinen onder water lopen. 's Zomers werden de bergboezems benut als wei- en hooiland en vormden afzonderlijke poldertjes (die dan ook een eigen windmolen kregen). Nederwaard kocht in 1612 grond aan bij Kinderdijk om als bergboezem te functioneren, Overwaard deed hetzelfde in 1632, terwijl ook Nieuw-Lekkerland een boezem aanlegde.

De waardhuizen

Bij de uitwatering aan de Lekdijk werden ook de 'hoofdkantoren' van de waterschappen gevestigd, de waardhuizen. Overwaard kocht in 1595 een pand uit 1581, dat in 1648 tot waardhuis werd verbouwd (vergaderzaal e.d.). In 1918 werd bij dijkverhoging de voorste 3 meter van het huis verwijderd en werd een nieuwe voorgevel geplaatst. Het pand is in 1983

gerestaureerd. Bij dijkverbetering in 1920 is een machinistenwoning, die aan de buitenkant van de dijk tegenover het waardhuis stond, afgebroken.

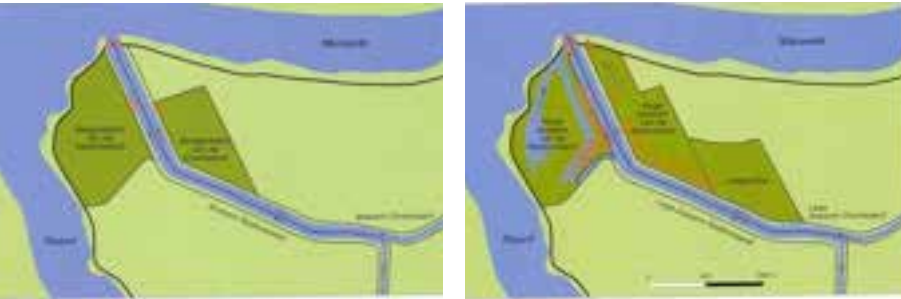
Het waardhuis van de Nederwaard dateert uit de 17de eeuw.

Totstandkoming boezem-molen systeem

Een volgende stap was het aanleggen of verhogen van kades rond de bergboezems, dit betekende een enorme capaciteitsvergroting van de wateropslag. Via molens moest het water daarin opgemalen worden. Na een overstroming in 1726 ging men hiertoe over. De Nederwaard stichtte in 1738 acht molens, de Overwaard in 1740 eenzelfde aantal. De boezemlanden vormden nu een hoge boezem, de kanalen de lage boezem. De hoge boezem van de Overwaard werd in 1764 verhoogd en twee jaar later vergroot. Bij de gelijktijdig aangelegde hoge boezem van Nieuw-Lekkerland werden ondermolen de Laage Molen (1761, ter vervanging van een eerdere wipmolen die bij storm zwaar beschadigd was) en de Hooge Molen (1740) gebouwd. De tweede ondermolen, de Oude Molen, is niet meer aanwezig.

Het systeem van Over- en Nederwaard bestond – en bestaat nog- daarmee uit twee rijen parallel werkende boezemmolens en drie poldermolens (zie hierboven). Boezems en molens verwerkten het water van in totaal zo'n 24.000 ha, verdeeld over beide waterschappen. Er werd zo ca. 1.5m overbrugd vanuit de poldersloten naar

Kinderdijk rond 1650 en 1750

Deel kaart 1848, J.F.A. van Panhuysen

de lage boezem en nogmaals 1.5 van de lage naar de hoge boezem.

De hoge boezems stonden elk met een eigen sluis in verbinding met de Lek. Die van de Overwaard, de Elshoutsluis, is halverwege de jaren '80 afgebroken. De sluis was in 1740 gebouwd naast de uitwateringssluis van Nieuw-Lekkerland. Overwaard had deze gekocht, met het meest westelijke deel van de Nieuw-Lekkerlandse boezem, om de eigen hoge boezem te kunnen aanleggen. Omdat de capaciteit van de Nieuw-Lekkerlandse sluis echter te klein was, moest Overwaard een tweede sluis bouwen.

Nieuw-Lekkerland legde tegelijk met de Overwaard een hoge boezem aan, met een nieuwe uitwateringssluis. Overwaard betaalde deze sluis als compensatie voor het verlies van de oude.

De hoge boezem van de Nederwaard werd bij de aanleg in 1738 aangesloten op de bestaande sluis van de Nieuwe Waterschap in de Lekdijk (ook verdwenen, zie hieronder). De kop van de Nieuwe Waterschap kwam iets zuidelijker, op de huidige plek te liggen. Hier kwam, tussen de hoge boezem en de lage boezem van het kanaal een nieuwe sluis te liggen (locatie Smitgemaal), de zogenaamde wachtsluis.

Al met al kwamen in totaal zes sluizen in de Lekdijk te liggen: een in de Nieuwe Waterschap, twee in de Grote of Achterwaterschap, twee in de hoge boezem van

de Overwaard en een in de hoge boezem van Nieuw-Lekkerland.

Stoom- en elektrische bemaling

In de 19de eeuw verdrong stoombemaling de windmolen. Bij Kinderdijk kwamen in 1868 twee stoomgemalen in bedrijf, Wisboom en Van Haaften.

Gemaal Wisboom, gesitueerd op de kade tussen de hoge boezem en het Grote of Achterwaterschap, maalde met vier schepraders het water van de Lage Boezem van de Overwaard in de hoge boezem. Deze kon via de Elshoutsluis uit 1740 in de Lekdijk bij laag water afwateren op de rivier. Gemaal Van Haaften functioneerde voor de Nederwaard en was gesitueerd op de kop van het Nieuwe Waterschap. Van Haaften werd gebouwd ter plekke van de eerdere wachtsluis tussen het kanaal (lage boezem) en de hoge boezem. Bij de hoge boezem van Nieuw-Lekkerland verrees in 1881 het stoomgemaal Heijnis, dat functioneerde naast de drie aanwezige molens.

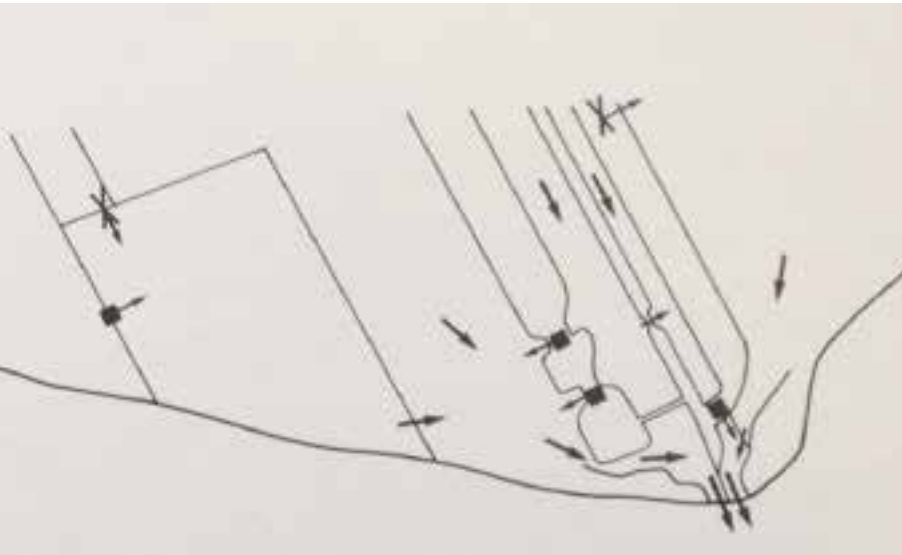
In de 20ste eeuw werden de gemalen geëlektrificeerd. In gemaal Wisboom werd in 1924 de technische installatie vervangen door twee centrifugaalpompen op twee elektromotoren. De schoorsteen, die naast het gemaal stond, werd gesloopt.

Gemaal Van Haaften voor de Nederwaard werd in 1927 geëlektrificeerd.

Gedurende WOII functioneerden de 18de-eeuwse

Deel topografische kaart 525, 1:25.000, 1898

Situatie na 1985

molens weer (wegens brandstofgebrek gemalen), na 1945 werden ze echter buiten bedrijf gesteld. De molens zijn wel maalvaardig gebleven.

In 1953 werd even ten zuiden van Wisboom een elektrisch hulpemaal gebouwd op de kade tussen de hoge en de lage boezem van de Overwaard.

Vanaf begin jaren '70 volgde modernisering van de gemalen. Van Haaften werd grotendeels gesloopt bij de bouw van het J.U. Smitgemaal in 1972. Alleen een deel van de fundering is bewaard gebleven. J.U. Smit is gebouwd als vijzelgemaal met dieselmotoren. De drie vijzels hebben een gezamenlijke capaciteit van 1.500 m³ per minuut. Vanwege de grote capaciteit ging het gemaal direct de lage boezem van de Nederwaard bemalen. Via een maalkom wordt het water op de Lek uitgelaten, tussen de hoge boezem en de maalkom werd een damwand met sluis aangebracht. De hoge boezem verloor hiermee zijn reguliere functie.

Halverwege de jaren '80 werden bij de toenmalige dijkverbetering de zes historische sluisen in de Lekdijk verwijderd. De huidige sluisen kwamen er voor in de plaats. Ook werd toen de Groote of Achterwaterschap afgedamd en werd de kade tussen de hoge boezem van de Overwaard en het Waterschap (lage boezem) doorgraven. Daardoor kon direct vanuit de hoge boezem gespuid worden.

Wisboom is in 1995 buiten werking gesteld na voltooiing van het nieuwe gemaal De Overwaard. Wisboom is naderhand gerestaureerd, de installatie is nog maalvaardig. Het elektrische hulpgemaal uit 1953 ten zuiden van Wisboom werd gesloopt in 1995.

Overwaard is gebouwd als elektrisch vijzelgemaal met een capaciteit van 1500 m³ per minuut. Het gemaal bemaalt de lage boezem van de Overwaard. Door de bouw van een stuw in de hoge boezem, ter plaatse van de eerdere doorgraving, kan het water zowel in de hoge boezem als op de Lek worden geloosd.

Sinds eind 2010 heet het gemaal ir. G.N. Kok naar de dijkgraaf die toen afscheid nam.

Eveneens in 1995 werd het in onbruik geraakte stoomgemaal Heijnis (1881) van Nieuw-Lekkerland afgebroken. Aan Boezemkade 2 verrees een nieuw elektrisch vijzelgemaal dat het water direct ging afvoeren naar de hoge boezem van de Overwaard.

In 2002 is een extra opvoerwerktuig in de Lekdijk geplaatst, de zogenaamde derde bemalingstrap. Zowel het J.U. Smitgemaal als het gemaal De Overwaard kan via deze derde bemalingstrap lozen op de Lek.

Ontwikkelingsfasen en huidige bijbehorende elementen

Fase natuurlijke afwatering

na de ontginning

- in eerste instantie natuurlijke afwatering van de middeleeuwse ontginningsblokken op rivieren en veenstroompjes. Ontginningen werden uitgevoerd vanaf de 11e eeuw;
- elementen: middeleeuwse strokenverkaveling, gedeeltelijk herkenbaar in de boezems, goed herkenbaar in Polder Blokweer, Polder Nieuw-Lekkerland.

aanleg kanalen

- de waterschappen (13e eeuw) in de Alblasserwaard, de Overwaard en de Nederwaard, verlegden de afwatering naar de Lek bij Kinderdijk. Overwaard legde het Grote of Achterwaterschap heten (1365), Nederwaard het Nieuwe Waterschap (1369).
- elementen: Grote of Achterwaterschap, Nieuwe Waterschap, scheiding tussen beide: tracé Middellkade, locatie huidige sluis bij benadering, ter plaatse sluis Overwaard.

Fase kunstmatige afwatering: wind

introductie windmolens

- met de introductie van de windmolen kon het

overtollige water 'opgevoerd' worden vanuit de polder naar het buitenwater of een boezem (tijdelijke opslag). De beide Waterschappen gingen als zodanig functioneren en werden daarom van flankerende kades voorzien of bestaande werden verhoogd.

- elementen: kades langs de Waterschappen, Middeldijk.

bouw waardhuizen

- bij de uitwatering aan de Lekdijk werden ook de waardhuizen gevestigd. Overwaard kocht in 1595 een pand uit 1581, dat in 1648 tot waardhuis werd verbouwd (vergaderzaal e.d.). Restauratie 1983. Het waardhuis van de Nederwaard dateert uit de 17de eeuw.

- elementen: waardhuizen Lekdijk.

aanleg bergboezems

- om de opvang te vergroten kochten beide waterschappen grond aan ter weerszijden van de kanalen: bergboezems. Als de kanalen vol waren liet men via sluisjes deze terreinen onder water lopen. Nederwaard 1612, Overwaard 1632.
- elementen: globaal, terrein beide hoge boezems Kinderdijk. Gelijkzijdige boezem Nieuw Lekkerland.

vorming hoge boezems

- grote capaciteitsvergroting van de wateropslag door aanleg/verhoging van kades rond de bergboezems en

bouw van molens om het water daarin te scheppen. Nederwaard: 1738 acht molens, Overwaard: 1740 ook acht molens. Aanleg hoge boezem Nieuw Lekkerland, 1740. De molens zijn de nu nog aanwezige. De boezemlanden vormden nu een hoge boezem, de kanalen de lage boezem. De hoge boezems stonden met een eigen sluis in verbinding met de Lek.

- elementen: boezemkades, boezem- en poldermolens Over- en Nederwaard, Laage en Hooge Molen Nieuw-lekkerland, deel terrein hoge boezem Overwaard: zuidoostelijk + noordwestelijk deel, hoge boezem Nieuw-Lekkerland, kop Nieuwe Waterschap.

Fase kunstmatige afwatering: stoom

gemalen Wisboom, Van Haaften, Heijnis

- In de 19de eeuw verdrong stoombemaling de windmolen. 1868 bouw Wisboom voor de Overwaard, Van Haaften voor de Nederwaard. Laatstgenoemde ter plekke van eerdere sluis tussen hoge boezem en Nieuwe Waterschap. 1882, gemaal Heijnis (verdwenen) gebouwd voor de polder Nieuw-Lekkerland.
- elementen: gemaal Wisboom, deel fundering Van Haaften.

Fase kunstmatige afwatering: elektriciteit

gemalen Wisboom en Van Haaften

- Wisboom: in 1924 plaatsing twee centrifugaalpompen op twee elektromotoren. Schoorsteen naast gemaal

gesloopt. Gemaal Van Haaften in 1927 geëlectriceerd, idem Heijnis, jaar onbekend.

- elementen: machines Wisboom. 1953: bouw elektrisch hulpgemaal ten zuiden van Wisboom.

Fase modernisering na 1970, dijkverbetering

gemalen J.U. Smit en Overwaard/ir. G.N. Kok

- J. U. Smitgemaal in 1972 gebouwd als vijzelgemaal met dieselmotoren, ter plaatsen van het afgebroken gemaal Van Haaften. Daarvan is een deel van de fundering over. Het Smitgemaal bemaalt de Lage Boezem van de Nederwaard. Via een maalkom wordt het water op de Lek uitgelaten. Afbraak halverwege jaren '80 van de historische sluizen in de Lekdijk en bouw van de huidige. In metselen wapenstenen en sluitsteen Heijnisluis in muur omgeving nieuwe sluizen. Aanleg dwarskade (afdamming) in de Groote of Achterwaterschap. Gemaal Overwaard, sinds eind 2010 'Gemaal ir. G.N. Kok', is in 1995 gebouwd als elektrisch vijzelgemaal en bemaalt de lage boezem van de Overwaard. In de hoge boezem is een stuw gebouwd: het water kan zowel in de Hoge Boezem als op de Lek worden geloosd. Wisboom gemaal is in 1995 buiten werking gesteld. Het gemaal is gerestaureerd en maalvaardig. Sloop gemaal Heijnis, vervanging door vijzelgemaal Boezemkade 2, 1995.
- elementen: J.U. Smitgemaal, damwand met sluis tussen maalkom en hoge boezem Nederwaard, dwarskade in

Groote of Achterwaterschap, stuw tussen kop Groote of Achterwaterschap en hoge boezem Overwaard ter plaatse eerdere doorgraving huidige sluizen, gemaal ir. G.N. Kok, wapenstenen en sluitsteen Heijnisluis in muur omgeving nieuwe sluizen. Vijzelgemaal boezemkade 2.

Fase modernisering na 2000

- 2002: extra opvoerwerktuig in de Lekdijk geplaatst, de zogenaamde derde bemalingstrap. Zowel het J.U. Smitgemaal als het gemaal De Overwaard kan via deze derde bemalingstrap lozen op de Lek.
- elementen: extra opvoer.

2 Natuur

Natura2000-gebied Kinderdijk

De boezems van Kinderdijk zijn, met delen van de aangrenzende polders, vanwege de hoge natuurwaarden aangewezen als Natura 2000-gebied, met een totale oppervlakte van 331 ha. De definitieve vaststelling als zodanig heeft in december 2010 plaatsgevonden. De aanwijzing houdt in dat voor het gebied doelen zijn geformuleerd, wat betreft instandhouding en uitbreiding, voor de zeven zogenaamde 'kwalificerende' vogelsoorten: snor, purperreiger, porseleinhoen, zwarte stern, krakeend, smient en slobbeend. In de huidige situatie bestaan voor drie van deze soorten, de broedvogels purperreiger, zwarte stern en porseleinhoen, knelpunten die het halen van de doelstelling mogelijk in de weg staan. In het beheerplan dat wordt opgesteld, wordt daarom onder andere ingegaan op de vraag: wat moet er op welke plek in het gebied en op welke wijze gedaan worden om realisatie van de doelen te halen, de zogenaamde instandhoudingsmaatregelen.

Tevens wordt bepaald welke huidige vormen van gebruik in het beheerplan kunnen worden opgenomen als voor

de natuur niet-storende activiteiten, die zonder een (Natuurbeschermingswet)vergunning kunnen blijven plaatsvinden.

Als blijkt dat er activiteiten zijn die mogelijk leiden tot aantasting van de natuurlijke kenmerken en daarmee tot een mogelijk significant negatief effect op het realiseren van de doelstelling van een of meer van de kwalificerende vogelsoorten, dan worden maatregelen uitgewerkt om dit effect weg te nemen. Als dergelijke maatregelen niet mogelijk zijn, wordt de activiteit vergunningplichtig en daarmee wellicht niet (meer) te handhaven of te realiseren binnen het gebied.

Ook voor de omgeving geldt dat ontwikkelingen aan bovengenoemde voorwaarden moeten voldoen. De precieze procedures daarvoor blijven hier buiten beschouwing.

Huidige situatie

Uit inventarisatie (2013) in het kader van het beheerplan blijkt dat de huidige activiteiten in het

Natura 2000-gebied niet tot blijvende aantasting van de natuurlijke kenmerken leiden. Activiteiten hebben geen significant negatief effect, als:

- de activiteit op geen van de kwalificerende soorten effect heeft (een directe relatie ontbreekt),
- tegenover het negatieve effect van de activiteit een zodanig positief effect van instandhoudingsmaatregelen staat, dat dit realisatie van de doelstelling niet in de weg staat,
- de activiteit zelf zodanig kan worden aangepast dat niet langer sprake is van een mogelijk significant negatief effect.

Voor de activiteiten die de SWEK ontplooit geldt, dat er geen zodanig directe relatie met de kwalificerende soorten is, dat er sprake zou kunnen zijn van aantasting van de natuurlijke kenmerken. Daarmee is een effect uitgesloten.

Cultuur en natuur

Uitgangspunten

De actuele natuurwaarden hangen sterk samen met, dan wel komen voort uit het eeuwenlang waterstaatkundig beheer (en zijn daardoor veel groter dan bij primair agrarisch beheer). In feite zijn natuur- en werelderfgoedwaarden twee kanten van dezelfde medaille en kunnen niet zonder elkaar bestaan. Voor

Kinderdijk houdt dat in dat er kansen liggen om de natuur als bij het Werelderfgoed behorende kwaliteit onder de aandacht te brengen, meer dan nu al het geval is. Dit kan als volgt gebeuren:

- betrek de natuurwaarden, met de nadruk op de Natura 2000 – waarden, geïntegreerd in de expositie van het Werelderfgoed. Het gaat dan om de relatie boezembeheer – vogels van de oer-Hollandse polder: de 7 kwalificerende vogelsoorten,
- integreer de informatie m.b.t. de natuurwaarden meer in de actieve informatievoorziening: rondleidingen met zowel natuur- als historische aspecten).

Momenteel is de SWEK bezig beide punten in te vullen.

Ruimtelijke ontwikkeling

In ruimtelijk opzicht spoort de gebiedsvisie met Natura 2000 door de (eerder geformuleerde) zonering die de bandbreedte aangeeft voor de ontwikkelingskoers in de toekomst. De zonering gaat uit van gebiedsdelen waar meer of juist minder tot geen ruimtelijke dynamiek gewenst is. De gebieden waar (vrijwel) geen dynamiek gewenst is, met elkaar het 18de-eeuwse molenlandschap, vallen vrijwel samen met het Natura 2000-gebied. De zone aan de 'kop' van het watersysteem, tegen de Lekdijk, valt buiten het Natura 2000-gebied en hier wordt juist wel ruimtelijke dynamiek voorzien, waaronder de realisering van het bezoekerscentrum. Zeer waarschijnlijk zal deze dynamiek geen significant negatief effect hebben

op het Natura 2000-gebied, aangezien het een aansluiting bij het huidige gebruik betreft en inpassing ten opzichte van delen van de leefgebieden van de 7 kwalificerende vogelsoorten zeer goed mogelijk is.

In het Natura 2000-gebied kunnen als gevolg van het beheerplan maatregelen genomen worden om knelpunten op te lossen:

- voor de achteruitgang van het rietland in de Hoge Boezem van de Overwaard is de meest krachtige oplossingsrichting de scheiding van het rietland van de plas door middel van een nieuwe kade.
- ten behoeve van de zwarte stern en het porseleinhoen is uitbreiding van pioniermoeras aan de orde. Hiervoor zijn mogelijkheden in de Polder Nieuw-Lekkerland en de Polder Bokweer door een combinatie van kruidenrijk en faunarijk grasland met plas – drasoevers.

Wat betreft de eventuele kade: dit kan een lage kade zijn, eventueel voorzien van een paadje. Gezien de geringe afmetingen/hoogte zal de kade de leesbaarheid van de boezem als historisch-waterstaatkundig element niet of nauwelijks aantasten. Ook de vorming van pioniermoeras in de genoemde polders hoeft vanuit het oogpunt van werelderfgoed niet bezwaarlijk te zijn. In de polder Blokweer geldt: zolang de verkaveling intact blijft, inclusief de lijnen van de poldersloten, en de oppervlakte grasland blijft prevaleren. In de polder Nieuw-Lekkerland liggen er kansen het moeras te combineren met vergroting

van de herkenbaarheid van de lage boezem. Vanuit de belangen van het Werelderfgoed liggen er daarvoor kansen in het herstel van de Lekkerlandse boezem (zie 3.3.). Daarbuiten is het van belang het polderkarakter (grasland) grotendeels te handhaven, de polders zijn immers cruciaal voor de beleving van de werking van het watersysteem.

In deze omgeving speelt ook het voornemen (SWEK) de locatie van de verdwenen Oude Molen (20ste molen) te markeren en hier een molenbouwplaats te starten naar 18de-eeuws model. Deze zal zowel functioneren als kleinschalige toeristische attractie als werk(ervarings)plaats voor de Nederlandse molenbouw. Waarschijnlijk kan deze activiteit zodanig ingericht worden (bezoekersdruk, toegankelijkheid, geluidsniveau) dat er geen significant effect op het Natura 2000-gebied optreedt.

Overige (functionele) ontwikkeling

Enige intensivering van het huidige gebruik (hoewel dat in feite momenteel geen doel is van de SWEK) zal waarschijnlijk niet tot problemen leiden, zolang dezelfde water- en landroutes gebruikt blijven worden als nu het geval is en betreding van de boezemlanden achterwege blijft.

3 Een exemplarisch molenerf: Nederwaard 3

bijdrage Landschap en erfgoed Zuid-Holland

Vooraf

Het molenerf is een begreemd stuk grond dat ten dele is bebouwd. Het is een ensemble van historische erfbebouwing, kleine cultuurhistorische elementen, groene erfbeplanting, aanwezige waterelementen en gebruikerselementen.

Geen erf is hetzelfde. De indeling per molen is vooral afhankelijk van de afmetingen van de kavel, de activiteiten die er plaatsvonden en de wijzigingen daarin in de afgelopen tijd.

Vroeger werd het erf zo ingericht dat de molenaar er extra profijt, opbrengst, 'gerief' van had. Kleine opstallen werden opgericht op enige afstand van de molen. Daarnaast ontstonden een weide voor schapen of een geit, een bleek voor het wasgoed, een moestuin, bessenstruiken, fruitbomen en hakhout (knotbomen). Alles werd zo opgericht, aangeplant en geproportioneerd dat de molen er geen hinder van ondervond.

Karakteristiek is het 'rommelige' karakter. Dit zien we bijvoorbeeld bij de fruitbomen. Verschillende soorten en rassen van verschillende leeftijd en model kwamen voor. De molenaar had vaak zijn eigen ideeën over standplaats, opbouw en onderhoud. De fruitbomen stonden niet altijd (ook letterlijk niet) centraal op de beschikbare perceeltjes. Soms werden ze min of meer langs de waterkant aangeplant of op een talud of dichtbij de opstal.

Op Kinderdijk is er niet één erf aan te wijzen dat alle oorspronkelijke en originele elementen (zowel qua opstallen als groen en overige elementen) nog bezit. Het molenerf van Nederwaard 3 echter heeft diverse elementen die als exemplarisch voor een molenerf kunnen worden gezien.

Nederwaard 3

Karakteristieke opstallen

Op het molenerf van Nederwaard 3 bevinden zich enkele opstallen. Twee hiervan zijn naar schatting honderd jaar oud. Om die reden kunnen zij als voorbeelden worden gezien van oorspronkelijke opstallen op het molenerf. Het betreft het stookhok en de schuur.

Het stookhok ligt nabij de molen aan de zijde van de lage boezem. De schuur is gelegen nabij de hoge boezem aan de voet van de molenkade talud. Het stookhok is opgetrokken uit baksteen, heeft een groen geschilderde deur, een zadeldak met gesmoorde pannen, een witte daklijst en bakstenen schoorsteen.

De schuur is gepotdekseld, heeft een rieten zadeldak en een makelaar op de nok. In de constructie zijn onderdelen van molenroeden gebruikt. De schuur is nu in slechte staat, heeft openingen en golfplaten onderdelen. Restauratie wordt aanbevolen.

Karakteristiek groen

Karakteristiek groen is op diverse plaatsen op het molenerf van Nederwaard 3 aanwezig. Er zijn diverse fruitbomen en er is een moestuin.

De fruitbomen bevinden zich op verschillende locaties, maar wel op de lage delen van het erf: langs c.q. onderaan

het talud, de waterkant en nabij de keet.

In de moestuin worden diverse groenten verbouwd.

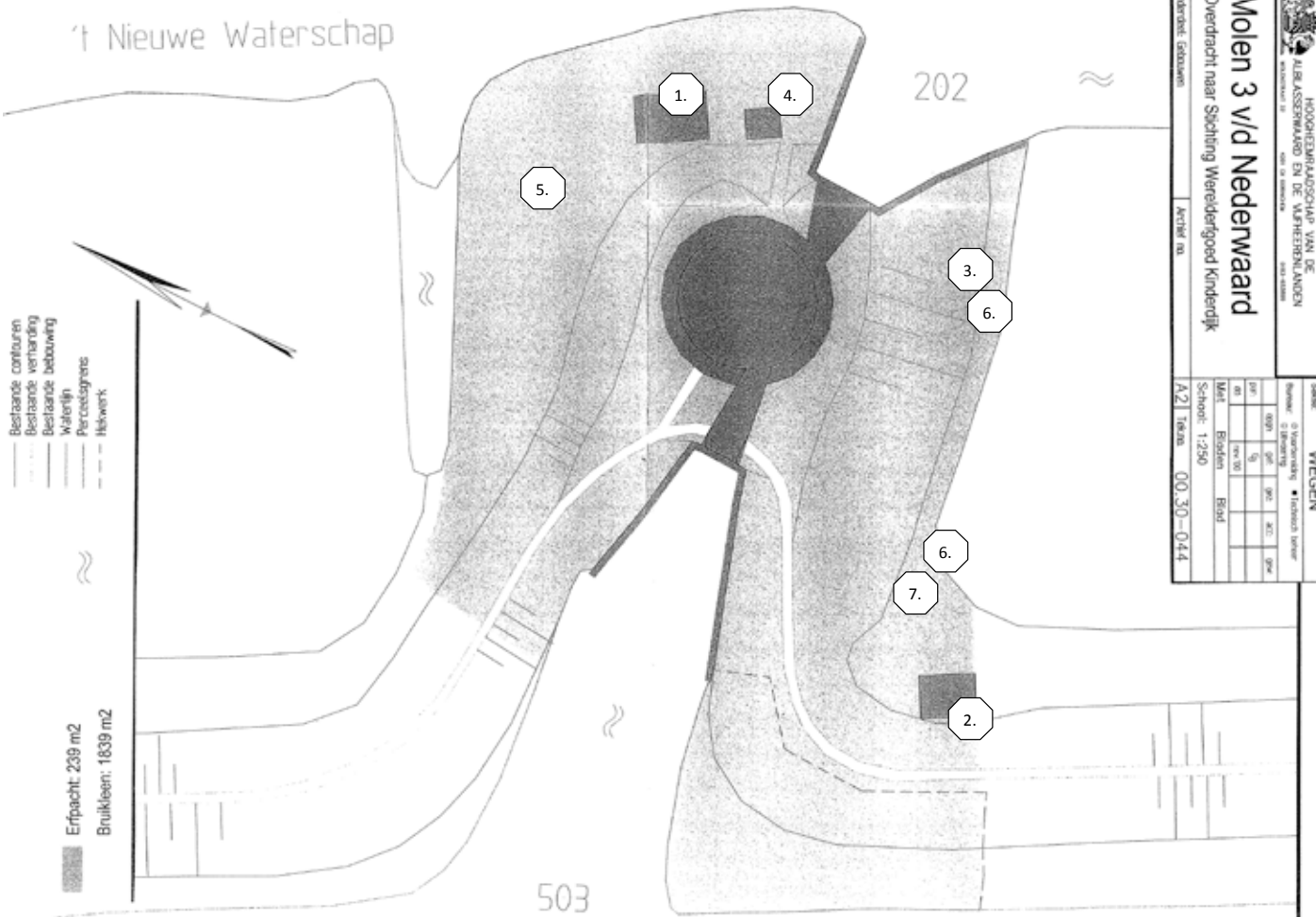
Overige karakteristieke elementen

Miniatuurmolens

Voorals in Zuid-Holland komen miniatuurmolens voor; en dan in het bijzonder bij de poldermolens. Op het molenerf van Nederwaard 3 staan twee miniatuurmolens.

Visgereedschap

De molenaars van Kinderdijk waren in vroeger jaren ook actief als visser. Bij een aantal molens is nog visgereedschap aanwezig. Op de Nederwaard 3 is nog een visbun aanwezig, echter niet meer op de oorspronkelijke locatie.

Ligging van elementen op het molenerf

Molen: Nederwaard 3

1. Schuur

2. Schuur

3. Keet

4. Stookhok

5. Moestuin

6. Fruitbomen

7. Kippenren

Colofon

De **Gebiedsvisie Kinderdijk** is opgesteld door **H+N+S Landschapsarchitecten** in samenwerking met **Beek & Kooiman Cultuurhistorie** in opdracht van de **Stichting Werelderfgoed Kinderdijk**

www.kinderdijk.nl

H+N+S Landschapsarchitecten:

Pieter Schengenga (H+N+S, projectleider)

Marieke Brouwer-te Molder (H+N+S)

Timothy Vanagt (H+N+S)

Beek & Kooiman Cultuurhistorie:

Marinus Kooiman

Foto's en tekstbijdrage p 78-81, bijlage 3:

Onno Helleman, Debby Gerritsen, Ellen Steendam (Landschap en erfgoed Zuid-Holland)

De studie werd begeleid door een projectgroep, met bestuurlijke afstemming. Hierin hadden zitting:

- Cees van der Vlist (SWEK)
- Henk Bronkhorst (SWEK)
- Guido Mauro (RCE)
- Dick Kanters (Waterschap Rivierenland)
- Nadja van den Heuvel (Provincie Zuid-Holland)
- Jan Bosch (Gemeente Molenwaard)
- Dorien Jansen (Gemeente Alblasserdam)
- Jacques Verhagen (Natuur- en Vogelwacht 'de Alblasserwaard')

December 2013, projectnummer 1885, www.hnsland.nl

© H+N+S (2013) Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en / of openbaar gemaakt mits de bron wordt vermeld.

